

Az oszmánokról kialakult negatív és pozitív képek Európában a 16. századtól a 18. század első feléig

Jelige: Szamaritánus

Tartalom

Bevezetés	3
I. A „kegyetlen” törökkép története és főbb jellemzői	4
I/1. Kísérletek a megismerésre és az eszkatológiában való elhelyezés	5
I/2. A pogány és eretnek- avagy az ellenségkép formálódása	8
I/3. Korán-cáfolatok	12
I/4. Az oszmán ellenségkép megnyilvánulása a művészetekben	14
II. Pozitívabb megközelítések és út a fordulathoz	18
III. Irgalmas szamaritánus: egy pozitív kép a 16. századból	24
III/1. Az irgalmas szamaritánus a magyarországi exemplumokban	29
III/2. Az irgalmas szamaritánus a katolikus iskoladrámákban	33
III/3. Az irgalmas katona	35
IV. Összegzés	36
Felhasznált irodalom	38
Függelék	42

Bevezetés:

Az Oszmán Birodalom terjeszkedése egyre jobban foglalkoztatta mind az európai politikát, mind az európai közvéleményt. A Nikápolyal (1395) és Várnával (1444) véget érő sikertelen vállalkozások, majd Konstantinápoly 1453-as eleste, Otranto és Rodosz bevétele (1480; 1522), valamint a Mohács mezején, a Magyar Királyságra mért döntő csapás (1526) hatására egyre komolyabb félelem lett úrrá Európában, különösen a Német-római Birodalom területén és Itáliában. Míg ezeken a területeken a legnagyobb félelem forrásának, a főellenségnek, sőt magának az Antikrisztusnak látták a hódító oszmánokat, addig a francia királyi udvarban inkább örvendtek a *Habsburg* ellenfélre váró megpróbáltatásoknak, egyes államok, mint például Velence kifejezett hintapolitikát folytattak a Portával (többek ellenszenvét kiváltva), Anglia pedig érdeklődéssel szemlélte a fejleményeket, nem feledkezve meg kereskedelmi érdekeiről.

Jelen munka az oszmán törökökről a kora újkorban kialakult negatív és pozitív képeket és megítéléseket igyekszik összevetni, igyekszik azok művészeti és az egyházi irodalmon belüli megjelenésüket bemutatni, valamint egy eddig még nem közölt ábrázolásnak köszönhetően megpróbál behatóbban is megvizsgálni egy a maga idejében különlegesen pozitív és meglehetősen ritkán tárgyalt toposzt. A dolgozat elsősorban az irgalmas szamaritánus törökként való ábrázolását igyekszik középpontba állítani, ehhez azonban lényeges bemutatni a 16-17 századi többségében német területeken uralkodó negatív képet is (némi kitekintéssel a 15. és a 18. századra is). Ezekhez a korszakban elterjedt képekhez viszonyítva igazi érdekességet jelent az irgalmas szamaritánus törökként való megjelenése egyes képi ábrázolásokon, mely felekezeti kötöttségektől se mentes. Mivel Magyarország amellet, hogy korszak katonai eseményei szempontjából központi szerepet tölt be, a német területekkel is kapcsolatban állt, ezért a dolgozat során igyekeztem magyarországi példákat is bemutatni a török megítéléséről. Az oszmánoktól való nagy félelem a tizenöt éves háború (1591-1606) után alábbhagyni látszik, Bécs 1683-as ostroma után pedig már látványosan gyengébb (sőt a 17. század első felében a figyelem központjába már nem is a török, hanem a harmincéves háború (1618-1648) kerül). A dolgozat legnagyobb részét tehát a 16-17. század alkotja, de több olyan jelenség van, ami miatt elengedhetetlen, hogy kitekintsen a 18. század eleji állapotokra.

I. A „kegyetlen” törökkép története és főbb jellemzői:

Ez idő tájt számos beszámoló és leírás született a törökökről, melyek hozzájárultak a korszakban jellegzetessé váló törökkép kialakulásához. Voltak, akik félelemmel vegyes csodálattal tekintettek katonai erejükre, mint például *Marcantonio Sabellico* velencei történetíró, aki szerint az oszmánok olyan katonai erő birtokában vannak, mellyel Európa nem kelhet versenyre. Írásában a törököket magukhoz a spártaiakhoz hasonlította (mások a rómaiakkal állították párba őket).¹ Természetükből fakadóan hódítónak mondták őket, kiknek útjában ott állt az *Antemurale/Propugnaculum Christianitatis*(a Kereszténység Védőbástyája). Ezzel a megtisztelő jelzővel a Magyar Királyság mellett Velencét és a johanniták által ellenőrzött Rodoszt is illették (igaz, Velence már a 16. században a kevésbé hízelgő „*Antemurale Turcorum*”-címet is megkapta a Cambrai-i Ligától)². A humanisták közül sokakat az oszmánok harctéren tanúsított brutalitása ragadott meg. Barbároknak mondták őket, akik mindannak az ellenségei, amit a reneszánsz képvisel. Míg a reneszánsz és a humanizmus épített, felvirágoztatott és adott valamit a világnak, addig az oszmán mindezt lerombolta, elpusztította. Konstantinápoly eleste sokak számára így a görög kultúrára mért csapást, „*Homérosz és Platón második halálát*” is jelentette. Az *Erich Meuthen* által közölt képet a vérszomjas, bestiális kegyetlenség és perverzió elegye alkotta, melyről az ún. *Absagbriefen*-ben találni feljegyzéseket és egy eléggé elterjedt nézet volt a 15. század második felétől.³ Magát a karóba húzást is tipikusan török módszernek tartották, akárcsak a rabszolgaságot is (ez alatt főleg a *devsirmét* értik, ami egyet jelentett számukra az hitehagyással). *Giovanni Albino* 1495-ös beszámolója az 1480-as otrantói eseményekről (*De bello Hydruntino*) szintén elég sokat mondó: „*mocskos kéz vezérli őket...semmit sem*

¹ HOUSLEY Norman: *Religious Warfare in Europe 1400-1536*. Oxford University Press, 2002. 131.

² BENDA Kálmán rámutatott, hogy a Kereszténység Védőbástyája fogalom-noha mások is megkapták- a 15. századtól az európai köztudat számára már egyre inkább a magyarsággal fonódott össze. BENDA Kálmán: *A magyar nemzeti hivatástudat története (A XVI-XVII. században)* Budapest, Bethlen Nyomda, 1937. 15; IMRE MIHÁLY: „*Magyarország panasza*”. *A Querela Hungariae toposz a XVI-XVII. század irodalmában*. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1995. 145.; HOPP Lajos: *Az „antemurale és Conformitas” humanista eszméje a magyar-lengyel hagymóányban*. Budapest, 1992. 16.; TERBE Lajos: *Egy európai szállóige életrajza. (Magyarország a kereszténység védőbástyája)*. In: *Egyetemes Philológiai Közlöny* 1936. 309-311.; Az ezzel kapcsolatos küldetéstudatról szóló jelentősebb munkák: BENDA Kálmán: i.m.. Budapest, 1937; Uő: *A török a német újságírodalomban*. Budapest, 1942; HORVÁTH Magda: *A török a német közvéleményben*. Budapest, 1937; WACZULIK Margit: *A török korszak kezdetének nyugati történetirodalma a 16. században*. Budapest, 1937.

³ HOUSLEY N.: i.m. 2002. 132-134.

ismernek, ami szent és kegyes”. „elszoktak a fedél alatt való éléstől és rászoktak a harc, a hó és a vérontás élvezetére.” „A barbárok nem követik az itáliai módszert, miszerint aki eldobja, vagy leteszi fegyverét, annak megkegyelmeznek. Ehelyett a vért tartják a háború legdrágább jutalmának.” Kitért továbbá arra is, hogy a katonáknak jutalom járt a levágott keresztény fejekért.⁴ Nagy sikere volt Georgijevics Bartolomeusz munkájának is. A mohácsi csata során esett fogságba, majd 1539-ben sikerült megszöknie. Viszontagságait feldolgozó, 1544-ben kiadott *De afflictione tam captivorum quam etiam sub Turcae tributo viventium Christianorum* c. leírása összesen 43 kiadást élt meg 1600-ig.⁵

I/1. Kísérletek a megismerésre és az eszkatológiában való elhelyezés:

A rémhírek keltése mellett egyesek próbáltak fényt deríteni a törökök eredetére. Egy ideig a trójaiak leszármazottainak tartották őket (*turci-teurci*), míg a keresztes hadjáratot szorgalmazó, és a korszak egyik nagy humanistájának számító *Aeneas Sylvius Piccolomini*, azaz II. Pius pápa (1458-1464) a szkíták rokonait látta bennük (ez az elmélet egészen a 18. századig jelen volt). Az oszmán terjeszkedést azonban egyre többen Isten büntetéseként látták, melyért a különböző keresztény felekezetek egymást kezdték okolni. *Luther Márton* is hasonlóan vélekedett az 1529-ben kiadott *Vom Kriege widder die Türcken*-című munkájában.⁶ Nem kellett sok idő azonban, hogy az eszkatológikus események sorában is elfoglalják helyüket. Térnyerésük egy újabb világvége szemléletet vont maga után, hasonló, mint az 1347-53 közt zajló nagy pestisjárvány, vagy akár Konstantinápoly eleste következtében.⁷ Bennük látták az (újabb) apokaliptikus népet, akikkel beteljesednek a Jelenések Könyvében leírt jövődölések. *Luther* maga is a végidők hatalmának tartotta az iszlám világot és azon belül is az Oszmán Birodalmat, amit már 1521-ben is megfogalmazott.⁸ Ezzel a szemléletével

⁴ HOUSLEY N.: i.m. 2002. 135.

⁵ HOUSLEY N.: i.m. 2002. 136.

⁶ „Gottes rute und des Teuffels diener, das hat keinen Zweifel” *Luther M.: Vom kriege widder die Türcken*. 1529. [VD 16 L 7039] Idézi: HAGEMANN Ludwig: *Christentum contra Islam*. Darmstadt, Primus, 1999. 82. [VD 16 L 7039]

⁷ ANDERMANN Ulrich: *Gesichtsdeutung und Prophetie: Krisenerfahrung und –bewältigung am Beispiel der osmanischen Expansion im Spätmittelalter und in der Reformationszeit*. In: GUTHMÜLLER B.- HLAMM K. W. (szerk.) *Europa und die Türken in der Renaissance*. Tübingen, Niemeyer, 2000. 38.

⁸ „Denn der teuffel sucht durch seinen zeug den Tuercken, freilich nicht allein die weltliche herschaft, sondern auch das reich Christi und seine heiligen und glieder, vom glauben zu stossen, wie Daniel sagt am siebenden Capitel.” *Luther M.: Heerpredigt widder den Tuercken*. 1530. 161,26-29. [VD 16 L 4927] Idézi: HAGEMANN L.: i.m. (1999). 86.; 1521-es írásában nem csak a pápát nevezte Antikrisztusnak, hanem egyben a törököket is

már nem pusztán katonai fenyegetést jelentett a török a keresztény Európára, hanem egyben komoly spirituális és vallási tényező is lett.⁹ Szintén *Luthernél* fordul elő az a kettős megjelenítés, melyben a törököt birodalmi ellenségnek, az iszlámot pedig Isten ellenségének nevezte meg.¹⁰ A törököket továbbá *Góg* és *Magóg* népének is mondták, ami még egyes magyar protestáns prédikációkban is szerepel (pl.: *Gyöngyösi Gergely*, *Melius Juhász Péter*, *Bornemisza Péter*),¹¹ valamint a 16. század derekára már egyértelműen Antikrisztusnak tartják őket. A korszakban németföldön népszerű műfajnak számító törökprédikációk (*Türkenpredigten*) egyik 1599-es gyűjteményében szintén találkozhatunk a *Góg* és *Magóg*-szemlélettel.¹² A török tehát nem pusztán konfesszionális ellenfél, hanem külső ellenség, amely az egész kereszténység létét fenyegette.¹³ *Mohamed* prófétát V. Miklós pápa bullájában a vörös sárkányhoz hasonlítja, melyről a Jelenések Könyvében is olvashatunk.¹⁴

apokaliptikus tulajdonságokkal ruházta fel. EHMANN J.: *Luther, Türken und Islam*. Gütersloch, Güterslocher Verlagshaus, 2008. 300-301.

⁹ HAGEMANN L.: i.m. 1999. 86.

¹⁰ EHMANN J.: i.m. 2008. 313.

¹¹ ÖZE Sándor: „Bűneiért bünteti Isten a magyar népet”. *Egy bibliai párhuzam vizsgálata a 16. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján*. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, 1991. 111-124.; A *Góg* és *Magóg* hasonlatot Luther is alkalmazta 1529-ben. EHMANN J.: i.m. 2008. 311.; „*Fortis esto, Mi Nicolae, in Domino, neque Turcas metuas nimio, Christus viuit. Et spes est ex Danielis visione, quam Philippus & Ionas iam edunt, ipsum Germania non potiturum esse, etiam si nos carpet & Euangeli contemptum vindicabit. Nam Miraculum est manifestum, quod Turca cessit loco & castris, & fracta est eius ibi praesumptio. Dies iudicii adest, Et destruet Gog Turcam, Et Magog Papam vtrumque, illum politicum, istum Ecclesiasticum hostem Christi.*” Idézi: EHMANN J.: i.m. 2008. 313.; FODOR Pál: Az Apokaliptikus hagyomány és az „aranyalma” legendája. A török a 15-16. századi közvéleményben. In: *Történelmi Szemle*, 39. évf. 1997. 1. sz. 37-44.; A magyarországi protestáns irodalom kezdeteihez: HORVÁTH János: *A reformáció jegyében (A Mohács utáni félszázad története)*. Budapest, 1957.; ÁCS Pál: *Apocalypsis cum figuris. A régi magyar irodalom történelemképe*. In: MIKÓ Árpád–SINKÓ Katalin (szerk.): *Történelem-kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából*. Budapest. 2000.

¹² Lauchius, Johann: *Ein vnd Dreißig Türcken Predigten, vber das 38. vnd 39. Capitel des H. Propheten Ezechielis Von Gog vnnnd Magog: Inn welchen gehandelt wirdt von deß Türcken herkommen vnd Vrpsung, von seiner Religion vnd Alcoran, sampt einfältiger widerlegung desselbigen ... Gehalten Anno 95. vnd 96. in der Fürstlichen Pfaltzgräuischen Statt Velburg*. Laugingen, 1599. [VD16 L 683]

¹³ RICHARDSEN-FRIEDRICH I.: *Antichrist-Polemik in der zeit der Reformation und der Glaubenskämpfe bis Anfang des 17. Jahrhunderts*. Frankfurt am Main, 2003. 298.

¹⁴ ANDERMANN U.: i.m.: 38.

„Aztán egy másik jel tűnt fel az égen: íme, egy nagy, tűzvörös sárkány, amelynek hét feje és tíz szarva volt, és hét fején hét királyi korona. A farka lesöpörte az ég csillagainak harmadrészét, és a földre sodorta őket.” (Jel. 12,3-12,4) „Ekkor nagy harc támadt az égben: Mihály és angyalai harcoltak a sárkánnyal, a sárkány és angyalai harcoltak, de nem diadalmaskodtak, sem helyük nem volt többé az égben. Ekkor letaszították a nagy sárkányt, az őskígyót, akit ördögnek és sátánnak hívtak, aki elcsábítja az egész világot. ...Jaja földnek és a tengernek, mert hozzátok szállt le az ördög nagy haraggal, s tudja, hogy kevés ideje van!” (Jel. 12,7-12,10; 12,12) „Ekkor láttam, hogy egy fenevad száll föl a tengerből, melynek hét feje és tíz szarva volt, és szarvain tíz királyi korona, fejein pedig a káromlás nevei. A fenevad, melyet láttam, hasonló volt a párdúchoz, a lábai mint a medve lábai, a szája mint az oroszlán szája, és a sárkány neki adta erejét és nagy hatalmát.” (Jel. 13,1-13,3)

Ez utóbbi szemléletnek felekezettől függően több megközelítése is létezett, hisz a protestánsoknál elterjedt az ún. „kettős Antikrisztus”-elmélet, mely szerint a pápa és a török együttesen alkotja az Antikrisztust¹⁵ (a pápai fél hasonlót állított, csak *Lutherral*). Azzal érveltek, hogy a régi Római Birodalom bukásával két egyházellenes rezsim emelkedett fel: a pápaság és az iszlám.¹⁶ Ezt a gondolatot viheti tovább a „Háromfejű Antikrisztus” ábrázolás is, mely en egy szörnyeteg látható, aminek egyik feje a pápa, másik a török és harmadik egy angyal (álnok, csalóka mivolta utal), tehát a Kettős Antikrisztus háromfejű változatát mutatja.¹⁷ Ugyanakkor a Lutheránus és Kálvinista szembehelyezkedés eredményeként az evangélikusoknál létezett egy „hármás Antikrisztus”(„Háromfejű Antikrisztus”) megközelítés is, melyet a török, a pápa és *Kálvin* alkotott. Ezeknek a vádaknak komoly képpropagandája is volt a korszakban.¹⁸

¹⁵ „Aber wie der Papst der Endechrist, so ist der Tuerck der leibhafftige Teuffel.” Luther Márton: *Vom kriege widder die Türcken*. Idézi: HAGEMANN L.: i.m. (1999). 87. Ezzel kapcsolatban szintén található magyar példa: (Mohamed) „Azért nem Isten, hanem a pokolbéli ördög hamis prófétája, kit nem sok idő múlva Krisztus az ő fényes eljövetelekor mind ez világ előtt ítél az ő társával, pápával az poklok örök tüzére...” Bornemisza P.: *Post.* III. 55-56. Idézi: ŐZE S. i.m. 1991. 117.; Ez a fajta szemlélet Magyarországon is jelen volt. PÉTER Katalin: Az utolsó idők hangulata a 16. századi Magyarországon. In: *Történelmi Szemle* 47. évf. 2005. 3-4. sz. 283-284.

¹⁶ RICHARDSEN I.-Friedrich: i.m. 2003. 18.

¹⁷ RICHARDSEN I.-Friedrich: i.m. 2003. 196.

¹⁸ RICHARDSEN I.-Friedrich: i.m. 2003. 298.

Johannes Lichtenberger, német asztrológus 1488-ban fel is vázolta a végső eseményeket. Eszerint miután a török feldúlta Lengyelországot, Meissent, Thüringiát, Hessent és Poroszországot, egészen Kölnig nyomul előre, ahol megvívják a végső, armageddoni csatát.¹⁹ Luther apokaliptikus jövendöléseiben fontos szerep jut Magyarországnak is, melynek sorsa szerint összefonódik a Birodalommal. Elgondolásaira nagy hatást gyakorolt *Georgius de Hungaria*, kinek munkája (*Libellus de ritu et moribus Turcorum*) hatalmas népszerűségre tett szert a korszakban.²⁰

I/2. A pogány és eretnek- avagy az ellenségkép formálódása:

A törököt kezdetben pogánynak tartották, és mint pogány térítendő volt a keresztények szemében. Hittek abban, hogy idővel az agressziójuk alábbhagy és még akár meg is térnek. Később azonban felhagytak ezzel a reménnyel, sőt sokan már nem is pogánynak, hanem eretneknek látták őket, és tűzzel-vassal irtandónak minősültek.²¹ Ehhez kapcsolódik egy 1582-es prédikációsgyűjtemény, mely a 79. zsoltárra épült (Aszáf zsoltára: „*Oh Isten, pogányok jöttek be örökségedbe, megfertőztették szent templomodat, Jeruzsálemet kőhalommá tették*”)²². Magát az iszlámot nem is tartották méltónak arra, hogy egyáltalán vallásnak nevezzék. Nem volt több egyesek számára, mint ördögi csalás, Mohamed prófétát pedig szélhámosnak, sőt hamis prófétának mondták,²³ míg Luther a Koránt romlott könyvnek tartotta.²⁴

Ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy a „török” kifejezés többretegű értelemmel is bírt. Jelentette egyfelől az oszmánokat, de jelenthetett egyfajta „belső törököt” is. Ez a belső

¹⁹ HOUSLEY N.: i.m. 2002. 135-136.

²⁰ IMRE Mihály: „Magyarország panasza”. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1995. 121-122.

²¹ BOTTA István: Luther Antikrisztus-fogalmának hatása a magyar reformátorok társadalomszemléletére. In: Fabinyi Tibor (szerk.): *Tanulmányok a lutheri reformáció történetéből*. Budapest, Egyetemi Nyomda, 1984. 51-65.; ŐZE Sándor: Apokaliptikus időszemlélet a korai reformáció Magyarországon (1526-1566). Piliscsaba, 2011. 65.

²² Heidenreich, Esaias: *Zwölff Türken-Predigten über den Neun und Siebenzigsten Psalm „Herr es sind Heiden in dein Erbe gefallen”* etc. Lipcse, 1582. [VD16 H 1321]

²³ RICHARDSEN I.-FRIEDRICH: i.m. 2003. 359.

²⁴ BÓKA É.: *Európa és az Oszmán Birodalom a XVI-XVII. században*. Budapest, L'Harmattan, 2004. 83.; „*Also da den Mahometh der luegen heist besessen und der Teuffel durch seinen Alkoran die seelen ermordet...*” Luther M.: *Vom Kriege widder die Türcken*. Idézi: HAGEMANN L.: i.m. (1999). 88.

török újabb két értelemre bontható, hisz jelentkezhethet lelki szinten is, de jelentkezhethet egy közösségen/népben belül is. Maga a „törökösség” is része lett az ellenségképnek. Volt olyan vád, miszerint egyes keresztények „török módon” álltak hozzá az oszmánok ellen indítandó keresztes hadjárat szervezéséhez.²⁵ Úgy tartották, először a belső ellenséggel kell leszámolni, mert ez (akár szándékosan is) akadályozza a külső fenyegetés elleni sikeres fellépést. *Luther* egyszer úgy fogalmazott, hogy „*ha harcolni akarunk a törökkel, kezdjük itthon, ahol a legrosszabbak*”.²⁶ Amellett, hogy „belső török” alatt a pápai hatalmat értette, melynek megdöntése elengedhetetlen a külső ellenség, a „Nagy Török” legyőzéséhez, még az is a meglátása volt, hogy a mohácsi csata nem katonai okokból veszett el, hanem azért, mert az egyházi személyek (püspökök, érsekek) világi és katonai funkciót láttak el. Véleménye szerint a fegyverforgatás és a hadviselés nem az egyház, hanem egyedül a császár feladata.²⁷ *Carl GÖLLNER* írja, hogy a legsúlyosabb vádak közé tartozott az, mikor azt állították, hogy egy ellenséges hatalom titokban szövetkezett a szultánnal, növelve a török veszélyt.²⁸ Ez szépen összeegyeztethető a Francia Királyság megmozdulásával (Cognac-i Liga-1526.). Sőt már-már szitokszóként is használták a törököt. Az „úgy viselkedik, mint egy török” a lehető legrosszabb viselkedést jelentette. Sőt, *Aragóniai János Szkander bég* (1443-1468) elleni kritikájára az albán fejedelem részéről a következő volt a reakció: „*Ügyem igaz most, hogy megtámadom a törököt és ti nem vagytok jobbak, mint egy török.*” A horvát keresztények körében a „rosszabb, mint egy török”-kifejezés a leggonoszabb személyt jelentette. Maga *Erasmus* pedig az angol matrózokról írta azt, hogy úgy bánnak az idegenekkel, hogy jobb lenne inkább török fogságba esni. 1535-ben azt is mondta, hogy „*jobb törökök közt élni, mint újra Freiburgban*”. De a francia uralkodót, *XII. Lajost* is érte hasonló vád, aki a németek szerint „olyan rossz, mint bármely hitetlen”, a franciákat pedig még a hitetleneknél is rosszabbnak vallották. A német parasztháború alatt (1524-26) hasonló véleményen voltak a felkelők is. Azt mondták egyesek, hogy „a parasztoknak a török alatt jobb soruk lenne”, mivel

²⁵ HOUSLEY N.: i.m. 2002. 138.

²⁶ A német nemzet keresztény nemességéhez. Idézi: HOUSLEY N.: i.m. (2002). 147.; PÉTER K.: A reformáció és a művelődés a 16. században. In: PACH Zs. P. (szerk.) *Magyarország története 1526-1686*. Vol.1. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1985. 489-491.

²⁷ MATSCHKE K.P.: *Das Kreutz und der Halbmond: Die Geschichte der Türkenkriege*. Düsseldorf, Artemis und Winkler Verlag, 2004. 250.

²⁸ GÖLLNER C.: *Turcica, Bd. III.: Die „Türkenfrage“ in der öffentlichen Meinung des 16. Jahrhunderts*. Berlin-Bukarest 1978. 25. Idézi: HOUSLEY N.: i.m. 2002. 139.

a törökök legalább engednék a szabad prédikációt.²⁹ De erre hazánkban is találni példát: a Dózsa-féle parasztháború alatt (1514) a nemességet törökösítették. Nagyrészt azért, mert az eredetileg keresztes hadjáratra induló sereget akarták visszatartani, ellentmondva ezzel a pápai bullában foglalt utasításoknak. II.Lajosról pedig azt írták jobban félt a magyar törököktől, mint a török töröktől. I.Ferdinánd (1526-1564) zsoldosai szerint meg „a magyarok rosszabb ellenség, mint a törökök”.³⁰

Egyes magyarországi prédikátorok is elég lényegre törően fogalmaztak a törökkel kapcsolatban. Czeglédi István „vérszopó fene nemzetségnek”, filiszteusoknak, Melius Juhász Péter pedig „mohácsi ördögnek”, „Antikrisztusnak”, „vadkanok”-nak, „ebek”-nek és „rókák”-nak mondta őket prédikációi során.³¹ Továbbá „vérszopók”-nak és „vérontó hóherek”-nek is hívta őket a meghódított területeken tanúsított magatartásuk miatt. Melius még emellett a Jelenések könyvéből ismert „tenger fővény”-hez hasonlította a törököt. Melius és Szegedi Kis István egyaránt Góg és Magógnak nevezi őket, ezzel is az apokaliptikus mivoltukat hangsúlyozva. Bornemisza Péter és Szathmári Ötvös István Góg és Magóg alatt a törököt és a tatárt értették.³²

A lelki értelemben vett „belső török” szintén elterjedt nézet volt és ennek a legyőzése a fontos, nem az embereké. II. Pius pápa úgy fogalmazott II. Mohameddel kapcsolatban, hogy nem mint emberrel, hanem a szultán tetteivel van baja.³³ Erasmus, aki számára az oszmán a hitetlenséget, az erőszakot és a barbárságot jelentette, *Enchiridion militis chriatiani* (A keresztény katona kézikönyve)-című munkájában pedig azt mondta: „Öld meg a törököt és ne az embert”.³⁴ Jelen volt ugyanakkor az aggodalom, hogy esetleg a török elleni harcban pont a keresztények fognak törökké válni (éppen a sorozatos háborúk és a kegyetlenség miatt). Ahogy Jacobus de Voragine is leírta a *Legenda aurea* c. művében: „Mit nyernénk a barbárok legyőzésével, ha a kegyetlenség minket győz le?” Márpedig ha a törökösség az egyénekben

²⁹ HOUSLEY N.: i.m. 2002. 141-147.

³⁰ HOUSLEY N.: i.m. 2002. 141-145.

³¹ FÖLDVÁRY Antal: *A magyar református egyház és a török uralom*, Budapest 1940. 18.

³² FÖLDVÁRY A.: i.m. 1940. 17-18.

³³ II. Pius: *Epistola ad Mahometem II*, ed. és ford.: BACA A.R. New York, 1990. 117. Idézi: HOUSLEY N.: i.m. 2002. 150.

³⁴ HOUSLEY N.: i.m. 2002. 149-150.

virágozna, akkor nem számít, hogy ki nyeri a háborút. Egyesek szerint a törökkel szembeni fegyveres ellenállás hiábavaló, mert ez pont a törökösség győzelmét jelenti.³⁵ A harcban mindenekelőtt morális/erkölcsi síkon kell felülkerekedni, a belső ellenségtől megszabadulni és csak aztán jöhet a fegyveres diadal.³⁶ Ez a gondolat fogalmazódott meg 1516-ban, az *Institutio Principis Christiani*-ban is: „Azok alapján, akik ezt a háborút vívják manapság, esélyesebb, hogy mi válunk törökké, mintsem a mi erőfeszítéseink teszik őket kereszténnyé.” „Bizonyosodjunk meg először, hogy magunk is igaz keresztények vagyunk és akkor támadjuk meg a törököt, mikor az helyénvaló.” Hasonló gondolatmenet található az 1519-es *Enchiridion militis christiani*-ban is. Ezt a belső törököt legyőzhetőnek tartották. Kretz azt állapította meg, hogy „törököt törökkel nem lehet elpusztítani”. Egyedül akkor látott esélyt a győzelemre, ha a császár zsoldosai (akiket Erasmus csak barbár csöcseléknek tartott) megértik miért harcolnak és morális fordulaton mennek át.³⁷ Sőt Erasmus még ennél is tovább ment. Egy 1527-es megfogalmazása szerint: „Ha látnák jó tettünket, mind a törökök, mind a zsidók dicsőítenék a Mennyei Atyát és csatlakozni akarnának hozzánk”.³⁸

Az erkölcsi értelem mellett a „török” egyben önmagát az ellenséget is jelentette, legyen az bármilyen földről való. Wolsey bíboros az 1522-es francia háború során azt nyilatkozta, mikor Nándorfehérvár alá kértek támogatást: „Az igazi török az, akivel el vagyunk foglalva és nem ismerek más törököt.” A svájciak a murteni győzelem után ünnepet ültek a „nyugati szultán” felett aratott diadal alkalmából. A svájci és a liege-i felkelőket szintén letöröközték ellenségeik. Velencének is kijutott ezekből a jelzőkből. Az 1508-ban alakult Cambrai-i Liga, melynek célja az Oszmán Birodalom elleni keresztes hadjárat megszervezése és kivitelezése volt, *turkofiliával* (törökbarátsággal) vádolta meg a Köztársaságot a Portával való egyezkedései és kereskedelmi célból bonyolított ügyletei miatt. Azt is mondták, hogy Velence cserbenhagyta védőszentjét, *Szent Márkot Mohamed* prófétáért és hátráltatták a

³⁵ Luther egyszer úgy fogalmazott, mikor a török ellen indítandó háború napirenden volt (1520-as évek), hogy nem lát benne sikert mivel a török tízszer okosabb a birodalmi hercegeknél (*Fürst*). „Am ende bitt ich alle lieben Christen wollten helfen Gott bitten fur solch elende verblente Fursten, mit wilchen uns on zweyffel Gott geplaget hatt ym grossem zorn, das wyr ya nicht folgen widder die Turcken zu ziehen odder zug eben, Syntemal der Turck zehen mal kluger und frummer ist, denn unsere Fursten sind. „D.Martin Luthers Werke. kritikai kiadás. Weimar 1883. Idézi: EHMANN J. i.m. 2008. 231.

³⁶ HAGEMANN L.: 1999. 86.; HOUSLEY N.: i.m. (2002.) 151-152.

³⁷ HOUSLEY N.: i.m. 2002. 150-152.

³⁸ HOUSLEY N.: i.m. 2002. 150.

keresztes hadjáratot. Ezért is mondták, hogy „A Szent Sírhoz vezető út Velence romjain át vezet”.³⁹ Velence bukását a törökök elbukása és megtérése előttre jósolták meg. A törökveszély következtében létrejött propagandából hamarosan Luther és hívei is kivették a részüket. Véleményük szerint akik nem akarnak részt venni a harcban, azokat szintén töröknek kell bélyegezni.⁴⁰ További érdekességekkel szolgál Mórusz Tamás hozzáállása az oszmán-helyzethez. Jómaga úgy vélte, az eretnokség (vagyis a belső ellenség) nagyobb veszélyt jelent az egyházra és a lutheránusok hitetlensége rosszabb a törökökéénél, mivel ők legalább tisztelik Szűz Máriát, ami a lutheránusokról nem mondható el. Bírálta továbbá a Rómát kifosztó lutheránus zsoldosokat is. Ha az oszmánok ki akarnák használni ezt a fajta felekezeti megosztottságot Európában, akkor bizonyosan találnának céljuknak megfelelő kollaboráns eretnekeket. Kijelentése, miszerint „Nincsen olyan született török, mely oly kegyetlen lenne a keresztény néphez, mint a hamis keresztény, aki elbukott.” párhuzamot mutathat VIII. Henrik (1509-1547) *Act of Supremacy*-jával (1534).⁴¹

I/3. Korán-cáfolatok:

A Korán-cáfolat műfajának nagy divatja volt már a 12. században, eredete pedig egészen a 9. századig is visszanyúlik és az oszmán terjeszkedés következtében újabb lendületet nyert a 16. században, hasonlóképpen, mint ahogy németföldön fellendült a *Türkenrede*-k és *Türkenlied*-ek népszerűsége. Ezek a 16. századi Korán-cáfolatok kettős feladatkörrel rendelkeztek. Egyfelől természetesen egy iszlám, illetve törökellenes szerepük volt, melynek értelmében a Korán tanításait módszeresen felsorolták és ezeket megfelelő érvekkel alátámasztva megcáfolták, másfelől egy protestánsellenes műfajjá is kinőtték magukat, mivel –mint azt *Pázmány*nál is láthatjuk- ezeken a cáfolatokon keresztül egyben az eretnokségnek ítélt protestáns tanokat is támadták, megkérdőjelezték.⁴²

A 16. század első felében átélt megrázkódtatások (Mohács, Buda elfoglalása, Buda felmentésének sikertelen kísérlete) eredményezték a cáfolatok újabb hullámát. Ezek egyike

³⁹ HOUSLEY N.: i.m. 2002. 140.

⁴⁰ HOUSLEY N.: i.m. 2002. 146.

⁴¹ HOUSLEY N.: i.m. 2002. 154-158.

⁴² DOBROVITS M., ŐZE S.: A Korán-cáfolat műfaja a közép-európai reformáció és a katolikus reform eszmei fegyvertárában. In: Egyháztörténeti Szemle. 2009. 10. évf. 12. sz. 19-28.

Theodor (Buchmann) Bibliandertől származik, aki svájci református *exegéta* (szövegmagyarázó) volt és nem csak a korábbi szerzők műveire hagyatkozott, hanem feltehetően volt egy saját Korán-fordítása is.⁴³ *Bibliander* munkájában egyfelől a kereszténység és iszlám közti különbségeket vázolja föl, másfelől tovább erősíti az apokaliptikus szemléletet és ő is az eszkatológiába helyezi bele az oszmánokat.⁴⁴ *Machumetis Saracenorum principis eiusque successorum*-című műve (Basileae 1543) azért is bír különleges jelentőséggel, mert a 16-17. századi magyar jezsuita szerzők (pl.: Pázmány Péter és Szántó István) a spanyol szerzők mellett tőle is merítettek, és hasonlóan apokaliptikus színezetet adtak a korszakban bekövetkezett eseményeknek.⁴⁵ A harmadik kötet (*Historiae de Saracenorum sive turcarum origine, moribus, nequitia, religione, rebus gestis: item de ordinatione politiae eorundem domi & foris, & disciplina ac ordine militae Turcicae, de ós itineribus in Turciam,...*) az oszmán hódítást tárgyaló munkákat tartalmazza. Megtalálhatók benne többek között *Luther, II. Pius, Paulus Jovius, Jacobus Sadoletus, Ioannes Lodovicus Vives* művei, melyek közül több is foglalkozik a magyar vonatkozásokkal,⁴⁶ így tehát teljesen érthető, miért használta fel Pázmány is a saját munkájához.

Mint arról korábban szó volt, Pázmány a saját Korán-cáfolatában (*Az mostan támadt új tudományok hamisságának tíz nyilvánvaló bizonyossága és rövid intés a török birodalomról és vallásról*. 1605) egyszerre fogalmaz meg bírálatot a mohamedánok és a protestánsok ellen, kifejtve azt, hogy a protestantizmus része az iszlámhoz vezető útnak, tehát mindkettő téves és káros. A két magyarországi szerzőn kívül még többek között *Piotr Skarga* volt az a jezsuita közép-Európában, aki szintén írt Korán-cáfolatot (*Messiás Arianorum*, Krakkó 1612.) és hasonlóképpen ötvözte a törökellenességet a protestánsellenes (az ő

⁴³ Koránt birtokolni ebben a korszakban veszélyes volt Európában, hisz tiltott könyv volt, a birtoklója pedig könnyen eretnokség vádjá alá kerülhetett. Ugyanakkor többen is úgy vélték, hogy az „ellenség” megismeréséhez fontos kellék a Korán ismerete. DOBROVITS M., ŐZE S.: i.m. 2009. 30-31.

⁴⁴ DOBROVITS M., ŐZE S.: i.m. 32-33.

⁴⁵ DOBROVITS M., ŐZE S.: i.m. 19-21; 33. Pázmány ennek a háromkötetes munkának a második és harmadik kötetét dolgozta fel. Uo.; VARSÁNYI Orsolya: Pázmány Péter: A Mohamet vallása hamisságáról című művének forrásai és citátum használata. In: HARGITTAY Emil (szerk.): *Textológia és forráskritika*. Pázmány-kutatások 2006-ban. Piliscsaba, 2006. 47-55.

⁴⁶ Bibliander T.: *Machumetis Saracenorum principis eiusque successorum*. Basileae 1543.

esetében unitáriusellenes) vonulattal.⁴⁷ Látható tehát, hogy a 16-17. századi Korán-cáfolatok kettős fegyverré váltak a vallási, illetve felekezeti szembenállás eszköztárában, mely általános jelenségnek mondható a jezsuiták körében. Emellett az is feltűnő, ahogy a katolikus szerzők olykor protestáns írók munkáiból is meríthettek, mint azt *Bibliander* esete is bizonyítja.

I/4. Az oszmán ellenségkép megnyilvánulása a művészetekben:

A törökellenesség és a törökelleni harc *I. Miksa* császár (1508-1519) propagandájának is részét képezte. Az uralkodó hadi sikereit megörökítő metszetek mellett több, a keresztes hadjáratot szorgalmazó ábrázolást is lehet találni. Egyik ilyen példa a *Miksának* készített imakönyv, melyben a sárkány gyakran jelenik meg az egyes szentek (*Szt. Barbara*, *Szt. Sebestyén*) ábrázolásainál. A legfőbb üzenetet mégis *Szent Györgynél* láthatjuk, ahol a sisakrostélyát leeresztve tartó (tehát harckészültségben levő), keresztes zászlót tartó *Szt. György* lovával a sárkányon tapod. Ezek mind a török elleni keresztes hadjáratra felhívó jeleknek tekinthetők.⁴⁸ A törökellenes beszédek és törökellenes dalok mellett a 16. században megnő az ún. *querelák*, illetve *heroidák* műfaja. Ezekben a művekben sok esetben egy ország, egy nép megpróbáltatásait (panaszait) szólaltatják meg. Ennek egyik neves képviselője *Ursinus Velius*, aki a török hódításnak áldozatul esett Pannoniáról és a fenyegetettségben levő Ausztriáról is írt.⁴⁹ Az 1532-es oszmán támadásra írta meg a *Querela Austriae*-t (Ausztria panasza), melyben többek között e sorokat írja:

„Üdvözlégy, te hatalmas nagy Germánia, halljad,

Sok sebből vérző Ausztria, íme köszönt.

Ausztria jaj, már-már szomszédja a vad törököknek,

És az a sors veri majd, mint ami Pannoniát.”⁵⁰

⁴⁷ DOBROVITS M., ŐZE S.: i.m. 20-21.; BITSKEY István: Pázmány Péter Korán-cáfolata. In: BITSKEY István, GÖMÖREI András (szerk.): *Eszmék, művek hagyományok*. Debrecen, Csokonai Könyvtár, Bibliotheka Studiorum Litterarium, 5. 1996. 179-195.

⁴⁸ FÜSSEL S.: Die Funktionalisierung der „Türkenfurcht“ in der Propaganda Kaiser Maximilians I. In: FUCHS F. (szerk.): *Osmanische Expansion und europäischer Humanismus*. Wiesbaden, Duncker und Humblot, 2005. 9-26.

⁴⁹ IMRE M.: i.m. 1995. 16-18.

⁵⁰ „*Quam peto magna tibi Germania mitto salutem,*

Pannonis innumeris Austria fracta malis.

Rubigallus szintén szívén viselte a Magyar Királysággal történt eseményeket és ugyancsak aggódott a következmények miatt. Melanchton pedig művében (*Danielis enarratio*. 1529) Georgius Sabinus heródiáját (*Germania ad regem Ferdinandum*) is közli, melyben az apokaliptikus megközelítés is megjelenik és a törököket a Dániel Könyvéből ismert negyedik birodalommal és a fenevad szarvacskájával azonosítja, amit csak V. Károly és Ferdinánd képes legyőzni miután (és itt kapcsolódik össze a „belső török” fogalmával) véget vetettek a belháborúnak és a felekezetek közti harcoknak, azaz a belső ellenségnek a birodalomban.⁵¹ Művének Ferdinándhoz szóló részében ezt írja:

„Hát ez a szörnyű faj már megjött, ő a török had,
Mondják, hadba vonul, Isten a célja megint.
Ezt a fejet kell végre leverned, törd le a szarvát,
Hadd múljon ki e szörny földön a lábad előtt.
Rajta, király, nosza, bátran szállj ki a harci mezőre,
És te hitetlen nép, végre lakolj, te török!”⁵²

Ilyen és hasonló munkák születtek a korszakban Hieronymus Vietortól, Zsámboky Jánostól, Alvinczi Pétertől és még sok más szerzőtől, akiknek munkásságát és a heroidák, valamint a *querelák* gazdag műfajának alakulását, valamint a *Querela Hungariae*-toposz jelenlétét Imre Mihály „Magyarország panasza”-című munkájában (Debrecen 1995.) részletesen tárgyalja.

A negatív törökképnek nagyon gazdag képzőművészeti anyaga is maradt fenn a korszakból.⁵³ Az 1571-es keresztény diadal Lepantónál nagy hatással volt a művészekre is.

Austria quae saeuitis prope iam contermina Turcis

Et nimium heu miseris addita Pannoniis.” Magyarra fordította: CSONKA Ferenc. Idézi: IMRE M.: i.m. 1995. 19.

⁵¹ IMRE M.: i.m. 34-35.

⁵² „*Turca ferox autem caput est immane, quod audis*

Adversus summum bella movere Deum.

Hoc tibi fragendum caput est, hoc concute cornu:

Succumbet manibus bellua victa tuis.

Ergo age, Rex, animo praesenti suscipe bellum,

Hei mihi quas poenas impie Turca dabis!” Idézi: IMRE M.: i.m. 36.

Egyik jeles képviselőjük *Martino Rota*, aki több allegorikus ábrázolást is készített a győzelem örömeire.⁵⁴ Ezek közül egyiken a Lepantói öblöt jelképező ketrecből kijutni próbáló török alakot a császári sas és a velencei oroszlán éppen szétmarcangolja, míg egy másik török egy sárkány megülve készül nekiindulni, miközben a ketrec mögött álló ördögi alak ösztökéli. A lepantói ketrec ajtaját pedig mind eközben a pápai galamb tartja nyitva.⁵⁵ Egy másik munkáján újabb érdekes és beszédes hasonlatot láthatunk: a császári sas és a velencei oroszlán állnak szemben az oszmánok bestiális sárkányával. Mindegyik lény hátából fa mered az égnek, melyeket a keresztény és török katonák próbálnak kötelekkel ledönteni. Az oszmánok tüskés, halódó fája erősen meghajlik, törzsén hatalmas repedés tátong, ágai töredezetek, míg a keresztények élő, levelekkel tarkított fái (melyeket babérkoszorú köt össze, amin a pápai galamb foglal helyet) meg sem hajlanak az ellenségnek.⁵⁶ Mindkét ábrázoláson az apokaliptikus szemlélet jellegzetes vonásait fedezhetjük fel: a világot felemészteni akaró sárkány elleni küzdelmet, küzdelmet fény és sötétség, jó és gonosz között.

Rota a szerencse forgandóságát bemutató ábrázolása már kicsit elvontabb, de ugyanolyan beszédes. A török alak elkeseredetten próbál kapaszkodni a vitorlát tartó Fortuna lábába, miközben lentről a halál húzza le a szerencsekerékről a mélybe, ahol törökök és keresztény uralkodók egyaránt vannak. Ez alatt a másik oldalon a Habsburg Birodalmat és Velencét jelképező alakok angyali megerősítéssel a magasba emelkednek, szembenézve a törököt még tartani próbáló kígyóval.⁵⁷

Újabb nagy hullámot jelentett a művészetek számára a tizenöt éves háború kitörése (1591) is. Ezzel kapcsolatban többek között *Hans von Aachen* munkáit érdemes megemlíteni, melyek szintén allegorikus módon ábrázolják az eseményeket. A háború kitörését bemutató képen egy török és egy magyar öltözetű alak (*Kreckwitz* császári követ) áll egymással szemben. A török fenyegetően, kivont karddal látható, mellette egy vicsorgó turbános kutya (elterjedt és durva sértésnek számított mindkét fél esetében), mögötte pedig fáklyás,

⁵³ Magyarországon dr. GALAVICS Géza foglalkozott az oszmánok képzőművészeti ábrázolásaival. *Kössünk kardot az pogány ellen* –című munkája nélkülözhetetlen a témakörben. Ez úton is szeretném megköszönni segítségét!

⁵⁴ GALAVICS Géza: *Kössünk kardot az pogány ellen*. Budapest, Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, 1986. 18.

⁵⁵ GALAVICS G.: i.m. 1986. 17-18.

⁵⁶ GALAVICS G.: i.m. 1986. 16.

⁵⁷ GALAVICS G.: i.m. 1986. 18-19

kígyóhajas fúriák és katonák csoportja foglal helyet. A leláncolt lábú követ mögött pedig többek között maga Herkules és az ausztriai ház címerét hordozó emberek sorakoznak fel.⁵⁸ Ez egy újabb képviselője a „vad” és „kegyetlen” törökképnek. Az 1603-as brassói csata emlékére készült allegória központi eleme a zsákmányolt török zászlók (melyek mellett ott van *Székely Mózes* feje) tövébe leláncolt hétfejű sárkány, melyet már több fejétől sikerült megszabadítani. A bestiát egy oroszlán őrzi.⁵⁹ A hétfejű sárkány szintén a *Jelenések könyvéből* átvett motívum. Többször is előforduló motívum volt továbbá a félholdat megragadó sas is, mely az oszmánokon diadalt arató császári hatalmat jelképezte. A török sárkány/bestia-motívummal való ábrázolása még a 17. század második felében is jelen van a képzőművészetekben. *Jacobus Luzenicki* és *Matthias Küssel* 1663-as munkája, mely *Androméda Perseus* általi megmentését mutatja be, a magyarországi harcokkal von párhuzamot az 1660-as évek első felében. A sziklán, melyhez a bajbajutott hölgy van láncolva, a magyar címer hármaskör és kettős keresztje található, a szörnyeteg, mely *Andromédát* készülne felfalni, egy vízből kiemelkedő sárkányalak, melynek figyelmét eltereli a császári támogatással érkező *Perseus*. Ezen a képen újfent egyesül a görög mitológia, a *Jelenések Könyve* és persze az udvari propaganda. Egy 1665-ös ábrázoláson, melyet *Rost Jakab* és *Bartholomäus Kilian* készített a diadalmas *I. Lipót* (1657-1705) látható, akinek lábánál egy koronás oroszlán marcangolja a hétfejű sárkányt, melyet két oldalról *Mars* és *Bellona*, a háború istenei is leszorítanak. A *Gerard Hoet* által, az 1670-es évek elején készített, hasonlóan Lipót dicsőségét bemutató allegórián, már maga az uralkodó tapossa a kimúlt hétfejű szörnyeteget, feje fölé pedig egy angyal győzelmi koszorút tart. Emellett tovább élt a félholdat körmei közé szorító császári sas képe is. A Szent Liga sikeres hadjárata és az ösellenség felett aratott nagy győzelem emlékére készült alkotásokon megjelenő törökök, már pusztán életükért könyörgő, félholt, vagy halott félmeztelen alakokként jelennek meg. A sárkány kijebb szorult a művészeti eszköztárból, helyét egyre inkább a levert ellenség képe vette át.

Mindezen ismeretek fényében egyértelműen kimondható, hogy a török általános főellenséggé volt jelen Európa jelentős része számára a 15-16. századtól. Ennek legnagyobb hatása a német területeken mutatkozott, ahol „*Erbfeind*”-nak (ösellenség) és „*Pluthunt*”-nak

⁵⁸ GALAVICS G.: i.m. 1986. 36.

⁵⁹ GALAVICS G.: i.m. 1986. 40-41.

(véreb) nevezték, és a növekvő fenyegetés következtében egyre nagyobb méreteket öltött a „*Türkenfurcht*” (törökfélelem), mely már a nikápolyi csatavesztés óta jelen volt, és egyre szélesebb repertoárral rendelkezett a különböző művészetek terén is. Népszerűek lettek az úgynevezett *Türkenlied*-ek (törökénekek), melyekben legtöbbször segítségért fohászkodtak a harcokhoz és a fenyegetéstől való megszabaduláshoz, valamint a *Türkengebet*-ek (törökimádságok), melyet a katonáknak javasoltak elmondani minden alkalommal, mielőtt harcba indultak.⁶⁰ Emellett számos képzőművészeti alkotás származik ezen időszakból, melyek a törököt mint Antikrisztust, sárkányt, kegyetlen barbárt ábrázolják. A 16. századra kialakult a meghatározó sztereotípiák, mely alapján számos beszámoló érkezett a nemesség levágásáról, a Szent Kereszt gúnyolásáról, káromlásokról és mészárlásokról, melyeket az oszmánokkal kötöttek össze.⁶¹

II. Pozitívabb megközelítések és út a fordulathoz:

Az oszmánokról kialakult negatív képet még nagyon sokáig lehetne taglalni és erről szakirodalom is van szép számban. Nem mindenhol volt azonban ilyen sötét a megítélésük még a 15-16. században sem. A Német-római Birodalom északkeleti területein az emberek messze voltak a harcoktól, a veszedelemtől és ezért a „*Türkenfurcht*” is kisebb volt e

⁶⁰ Egy ilyen jellegű imádság *Conradus Cordatus*tól származik: „*Herr Gott richte uns nach deiner gerechtikeit, das sie sich über uns nicht erstrewen. Las sie nicht sagen ynn yhren herten, da das wolken myr. Las sie nicht sagen, wyr haben sie verschlungen. HERR, O, LIEBER HERR! Sie machen aus unsern ubesten, und wolge pauten Stedten, steihauffen geben die leich nam deyner knecht den vögeln unter dem hymel zufressen. Und unser fleisch den Thiern yhm lande. Sie haben zu und umb Ofen ynn Ungern, und umb Wienn her ynn Osterreich blut vergossen wie wasser, und so viel erschlagen, das niemand ist, der sie begrüb... HERR wie lang wiltu so gar zürnnen, und deinen eyffer, wie ein fewr, brennen lassen? Schüt deinen grym auff die Heiden, die dich gar nicht kennen und auff die Königreich die deinen namen nicht anrűffen. Den sie haben Ungern und Osterreich auf gefressen, und die hewser verwűstet. Gedencke nicht an unser vorige missethat, las bald deine barmherzigkeit uber uns grösser sein, denn wir sind fast dünne worden... Warumb sollen die Türcken für und für sagen, wo ist yhr Gott? Ach lieber Herr gib yhn ende, und las unter den Heiden, welcher er viel mit krieg hat ubermunden, kunt werden die rach des bluts deiner knecht, das vergrossen ist. Las fur dich kummen das seufftzen der gefangenen, hör die klag und sihe die heissen zehar so vieler witwen und weysen. Nach deinalmechtigen sterck behalt uns ubrig, die wir sunst kinder sein des todes.*” *Ursach, warumb Ungern verstöret ist, und ytz Osterreich bekrieget wird.* 1529. (Csonka F. ford.)*Idézi: IMRE M.: i.m. 1995. 130-131.*

⁶¹ HELMRATH J.: Pius II. und die Türken. In: GUTHMÜLLER B.- HLAMM K. W. (szerk.) *Europa und die Türken in der Renaissance.* Tübingen, Niemeyer, 2000. 105.

vidékeken. Nyugatabbra már egyenesen *Venus* és *Mars* közé helyezték őket⁶². A Francia Királyságban egyszerűen „Nagy Töröknek” nevezték az oszmánokat és ez a kifejezés még angol területeken is előfordult. Ezen udvarokban kuriózumként tekintettek a török elemekre. Még az is előfordult, hogy az udvartartásban jelen volt egy török származású (vagy annak tartott) törpe, illetve Franciaországban igen gyakori volt a török követ jelenléte. Ennek persze a fordítottja is igaz: a Portánál többek között Velence, Anglia és Franciaország is állandó követséget tartott fenn. Ezen követek tudósításai hozzájárultak az európai törökkép formálódásához.

Egyesekben pozitív benyomást keltett *II. Mohamed* szultán (1444-1446; 1451-1481) aszkézise, valamint a tény, hogy „barbár” mivolta ellenére jártas volt az irodalomban, művészetekben, ismerte a nagy antik hadvezérek (*Julius Caesar*, *Nagy Sándor*) tetteit és céljául tűzte ki, hogy felülmúlja őket. Röviden szólva nem kevesebbet akart, mint az ismert világ meghódítását.⁶³ Meglepő fordulatot jelentett a keresztes hadjárat feltétlen hívének számító *II. Pius* pápa (1458-64) beszéde az 1459-es mantovai kongresszuson, melyben a szultánnal való kapcsolatfelvétel lehetősége került előtérbe. Ezt a gondolatot viszi tovább az 1461-ben kiadott *Epistula ad Mahomatem* is, melyben az áll, hogy a szultánt kell megtéríteni és ez által megnyitni az utat az oszmánok megtéréséhez. Persze a keresztes háború gondolatát ezzel nem feladni kívánta, csak újabb lehetőségeket keresett mellé.⁶⁴

Voltak, akik az európai felekezeti megosztottságot állították szembe a törökök egységével. *Erasmus A béke panasza* -című munkájában az alábbiakat közölte: „Egyébként bizonyos, ha nem is fűzi a törököket kölcsönös megértés egymáshoz, a közös ellenség kétségtelenül egy táborba tömöríti majd őket, bármilyen eretnekek is, bármennyire nem ismerik is a szeretet tanítását”. Ezzel szemben pedig a keresztények egymás ellen fordultak.⁶⁵ Más gondolkodók, mint többek között *Bodin*, *Montaigne* szintén elismerték erejüket és szervezettségüket, még ha vad barbároknak is tartották őket. *Guillaume Postel* pedig igyekezett egy objektív leírásra törekedni. *Georgieviz*, aki maga 13 esztendőt töltött török fogságban, valamint részletes tervezetet dolgozott ki egy keresztény koalícióval kapcsolatban

⁶² HELMRATH J.: i.m. 112.

⁶³ HELMRATH J.: i.m. 122.

⁶⁴ HELMRATH J.: i.m.: 125.

⁶⁵ BÓKA Éva: i.m. 2004. 23.

azt írja, hogy míg a keresztény katonák többnyire csak a zsoldra gondolnak, addig a nagyszerű vezérekkel bíró ellenségeik egy eszme iránt lelkesednek.⁶⁶ Az iszlám megítélése a protestáns teológusoknál kezdődött először árnyalódni. Egyes németalföldi és angol prédikátorok szerint az iszlám ellenségei magyarázták félre a tanításokat. *Adriaan Reland Mohamedet* „csalónak” tartotta, de egy „becsületes és intelligens csalónak”.⁶⁷

Az 1571-es lepantói győzelem katonai jelentősége nem volt akkora, mint az a morális fordulat, amit előidézett. Az oszmánok nyílt csatában való legyőzhetetlenségéről kialakult mítosz szenvedett csorbát. A tizenöt éves háború (1591-1606) alatt aratott sikerek (pl.. Romhány-1593; Gyurgyevó-1595; Mezőkeresztes-1596; Kanizsa-1601) újabb szöveget vertek ennek a mítosznak a koporsójába.⁶⁸ A törökkel szembeni félelem jellege is kezdett átalakulni. *Francois de Lanoue* már azt írta egyik művében (*Discours Politique et militaires*), hogy a háborút már nem a megtérítésükért kell vívni, hanem, hogy gátat szabjanak végre a kegyetlenségnek és a pusztításnak. Zsarnoki birodalomnak tartotta az Oszmán Birodalmat, népét pedig eretneknek, akik ellen meg kell védeni az európai kultúrát.⁶⁹ Teljes mellszélességgel kiállt a török elleni támadóháború mellett. Igazságosnak és fontosnak nevezte azt, hisz szerinte a török ördög, rabló és barbár. Arra a *Habsburg* bírálatra, miszerint Franciaország a törökkel szövetekezett annyit válaszolt, hogy a *Habsburgokat* persze nem zavarja a szintén muszlim Perzsiával való (törökellenes) szövetségük.⁷⁰ Több munka is született ebben az időben, melyek azt részletezték, hogy az Oszmán Birodalom meggyengült és már csak egy egyesített keresztény támadásra van szükség, hogy végleg leszámolhassanak az „ösellenséggel”. A gyengeként és elpuhultként való bemutatás már a 15-16. században is jelen volt.⁷¹ Az volt a cél, hogy elhithessék, hogy a rettegett ellenség morálja alacsony,

⁶⁶ BÓKA É.: i.m. 2004. 25.

⁶⁷ BÓKA É.: i.m. 2004. 84.

⁶⁸ SOYKUT M.: Italian perceptions of the Ottomans from the 15th to 18th Century. In: HAUG-MORITZ G.; PELIZAEUS L. (szerk.): *Repräsentationen der Islamischen Welt im Europa der Frühen Neuzeit*. Graz/Mainz, Aschendorff Verlag, 2009. 172.

⁶⁹ BÓKA É.: i.m. 2004. 26.

⁷⁰ BÓKA É.: i.m. 2004. 27-28.

⁷¹ A lepantói, illetve a tizenöt éves háború sikereinek hatására *Marcello Marchesi*, Senj püspöke fellelkesülve állt ki az újabb keresztes háború megindítása mellett és bírálta Luther és hívei által hangoztatott igazságos háborút, mondván hogy pont az ilyen hozzáállás akadályozza meg azt, hogy sikereket lehessen elérni az oszmánok ellen. „*ancorche sfacciatissimo Lutherò, come pur poi si vergogno di lasciarsi tanto trasportare dall'odio contra il*

fegyverei, felszerelései kezdetlegesek és ereje mindössze a létszámában rejlik, mint a perzsáknál, vagy a midianitáknál, akiket *Nagy Sándor* és *Gideon* könnyűszerrel legyőzött.⁷² Az eredmények azonban ezekre a híresztelésekre erősen rácafoltak és jó pár évtizednek el kellett telnie, míg ennek valóban lett alapja. A 17. században már sorra születtek a törökellenes hadjáratokról szóló tervek. Érdekesség, hogy 11 terv közül 7 terv francia volt. Franciaország, amely a 16. században az oszmánok nyugat-európai szövetségese volt a *Habsburg* túlsúly megroppantása érdekében alig száz éven belül a keresztes háború gondolatának egyik legfőbb képviselője lett. Ez az eszme még *XIV. Lajos* (1638-1715) uralkodása alatt is élénken jelen volt.

A 17. század folyamán tovább árnyalódott a háború indoklásához való hozzáállás is. A keresztes háború eszméje és a vallásháború mellett már profánabb okok is egyre nagyobb arányban jelentek meg. *Francis Bacon* szerint az oszmánok elleni háborúnak mindig lesz elegendő jogalapja, amit nem elsősorban a vallási különbség, hanem a valóságos félelem táplál.⁷³ A katonai összefogás mellett ugyanakkor egyre nagyobb igény támadt a valóban szakszerű és tárgyilagos tudósításokra, útleírásokra. Egyre inkább megismerni akarták őket, részben talán azért, mert az ellenség ismerete sosem jön rosszul, másrészt pedig a birodalom gyengülésével a törökfélelem is csökkent és teret adott az érdeklődésnek.⁷⁴ Már nem olyan volt a megközelítés, mint *Hans Dernschwam* esetében, aki egy valóban részletes, érdekesítő, de ugyanakkor erősen részrehajló beszámolóval szolgált a 16. század közepén.⁷⁵ Az újabb áramlat képviselői már nem tudatlan, műveletlen barbárnak látták a törököket, mint az korábban elterjedt volt, hanem intelligens, ötletes embereknek tele dicsőségvágygal.⁷⁶ A

Papa, che desiderasse di veder piu presto tutta la Christianita andar sotto al Turco, che non veder estinto il nome dil Papa, predicando percio non doversi resistere al Turco per non opposi al divino flagillo;... Marcello Marchesi: *Alla Sanita di nostro Signore Papa Paolo Quinto Beatissimo Padre*. Idézi: SOYKUT M. In: i.m. 173.

⁷² HELMRATH J.: i.m. 106.

⁷³ BÓKA É.: i.m. 2004. 35.

⁷⁴ A brit közvélemény számára főként ily módon jutottak el a hírek a kontinensen történő eseményekről. Számos követ, kereskedő, illetve utazó (közülük való, vagy külföldi) beszámolója jutott el hozzájuk a korszakban. KUAN-BURCOGLU N.: i.m. 2009. 256-257.

⁷⁵ Dernschwam Hans: *Erdély, Besztercebánya, Törökországi útinapló*. TARDY Lajos fordítása, Budapest, Európa Könyvkiadó, 1984.

⁷⁶ BÓKA É.: i.m. 2004. 76.; 1688-ban Velencében is jelent meg egy ezzel kapcsolatos irat, melyben *Giambattista Dona* (konstantinápolyi követ) kitér arra, hogy tévesen feltételezték a törökről, hogy tudatlan, műveletlen és

korábban sokak által zsarnoki hatalomnak tartott birodalmat egyre többször hasonlították össze a keresztény monarchiákkal. *Tavernier* és *Pietro della Valle* egy szinte már csodával határos despotikus hatalmat tulajdonított a szultánnak.⁷⁷ Ugyancsak érdekes megállapítások születtek a törökök vallási toleranciáját illetően. Többek elismeréssel szóltak arról, hogy minden rossz tulajdonsága ellenére az Oszmán Birodalmon belül nem háborgatják a más hitet valló közösségeket, és gyakorolhatják vallásukat. *Sir Paul Rycaut*, a brit követség vezetője (1660-1678) részletes beszámolót írt az Oszmán Birodalomról mind politikai, államigazgatási és vallási szempontból (*The Present State of the Ottoman Empire*. London 1666.). Beszámolója szerint *Mohamed* eredetileg békében akart élni és távol állt tőle a más vallásúak (például a keresztények) üldözése.⁷⁸ *Pierre Bayle*, a *Dictionnaire* c. művében a törökök közti egyetértést, egységet is kiemeli és azt, hogy egymással nem viselnek vallásháborút. Ő is toleránsnak tartja őket, holott irtaniuk kéne a többi vallás híveit, míg a kereszténység nem írja elő a térítést s mégis tűzzel-vassal támadnak a másokra. Ez a kijelentése már eleve téves, hisz *Jézus Krisztus* maga mondta a tanítványainak, hogy „Menjetek el az egész világra, és hirdessétek az evangéliumot minden teremtménynek” (Mk 16,15), vagyis igenis van egyfajta térítési előírás, csak nem fegyveres úton. Az oszmán vallási türelemre pedig *Rycaut*-nál találunk kritikát. A Korán „Harc”-című fejezete, melyet a török katonák minden hadba indulás előtt elolvastak, már eleve ellentmondást vet fel, hisz akkor nem lehetnek toleránsak, ha a vallásuk elfogadja a hit terjesztéséért végbevitt erőszakot. Emellett noha a fennhatóságuk alá tartozó területeken megengedi a már meglévő templomok fenntartását, újabbak építését már nem hagyja jóvá. Nem is beszélve azokról az adóterhekről, amelyek a más vallásúakat sújtották ezeken a vidékeken.

Összességében tehát a fent nevezett szerző nem tartja toleránsnak a mohamedán vallást. Ami jel mégis arra utal, azt inkább tartja cinizmusnak, mint tényleges vallási türelemnek.⁷⁹ *Adrian Roland*, 17. századi francia szerző, szintén behatóan vizsgálta a tolerancia kérdését és több adatot is felsorakoztatott ezzel kapcsolatban. Leírta, hogy a más

képtelen bármit is alkotni a retorika, az orvoslás, a filozófia és a matematika területén és csak a fegyverek használatának szentelte. (*Della Letteratura de' Turchi*). Idézi: SOYKUT M.: i.m. 2009. 174.

⁷⁷ BÓKA É.: i.m. 2004. 76-77.

⁷⁸ BÓKA É.: i.m. 2004. 86.; KUAN-BURCOGLU N.: The Image of the Turk. In: HAUG-MORITZ G.; PELIZAEUS L. (szerk.): i.m. 2009. 255.

⁷⁹ BÓKA É.: i.m. 2004. 86-87.

vallásúaknak évente kell adót fizetni, ami gyakorlatilag váltságdíjnak is megfeleltethető, nem lehet templomuk ott, ahová mohamedán templomot építenek, házaik nem lehetnek magasabbak, mint a mohamedánoké, legfeljebb csak számárháton közlekedhetnek és ki kell térniük a muszlimok útjából, eltérő ruházatot kell hordaniuk, meg sem próbálkozhatnak térítéssel, valamint Allahról és *Mohamedről* nem szólhatnak megvetéssel. Nem léphetnek továbbá engedély nélkül muszlim templomba (nem mintha ez a veszély gyakran fennállna) és a szent város, Mekka közelébe sem mehetnek, illetve lakóhelyük sem lehet a közelében.⁸⁰ *Roland* mindemellett ír arról is, hogy a mohamedán háborús jog szerint örökké harcolniuk kell a hitetlenek ellen és tartós békét sosem köthetnek velük. A más valláshoz tartozók abban az esetben megtarthatják a hitüket, ha felhagynak az ellenállással, de persze adót kell fizetniük. Fogságba esett embereiket kötelesek kiváltani, valamint béke idején az ellenséges uralkodóval úgy kell viselkedniük, mint egy szövetségesükkel. Felfogásukban a háború „minden dolog szülőatyjaként” van jelen.⁸¹

Az oszmán államszervezet szintén felkeltette többek érdeklődését. A korábban zsarnokságnak bélyegzett szultanátust a 17. században az *arisztotelészi tyrannosz*-fogalom, az úr-szolga viszony és a *bodin-i Siegneurial*-forma alapján írták le. Ezt a zsarnokinak tűnő hatalmat természetből eredőnek tartották. *Bodin* azonban szakított ezzel a korábbi elképzeléssel és keleti despotikus monarchiának nevezte, nem pedig (pejoratív jelentéssel bíró) zsarnokságnak. *Rycaut* háborús körülmények között született abszolút hatalomnak tartotta, melyet az uralkodó testesít meg és hódításra rendezkedett be.⁸² Munkájában kitér az uralkodó „abszolút” hatalmára, az igazságszolgáltatás gyorsaságára és szigorára, a magántulajdon hiányára, stb. *Rycaut* könyve nagy népszerűsége tett szert és hatást gyakorolt a 18. századi törökökre is.⁸³

A 17. század második felében a francia követek már egyértelműen az oszmánok gyengeségéről küldtek jelentéseket. A haderő már csak árnyéka önmagának, a képzett csapatok is csak közepes harcértéket képviselnek és ez a réteg már nem nagy létszámú. A tengeri erőt se tartották már sokra és maga az állam is a csőd szélén állt. *Guilleraugues*, aki

⁸⁰ BÓKA É.: i.m. 2004. 88.

⁸¹ BÓKA É.: i.m. 2004. 88-89-

⁸² BÓKA É.: i.m. 2004. 91-93.

⁸³ KUAN-BURCOGLU N.: i.m. 2009. 255.

szintén követ volt a Portánál (1679-85) csodálkozását fejezte ki, hogy még ez idő tájt is milyen téves volt a kép a birodalom erejét illetően. Legtöbbször még mindig a 100 évvel korábbi, ereje teljében lévő Oszmán Birodalmat látták.⁸⁴ 1683-ban, mikor *Kara Musztafa* csapatai ostrom alá vették Bécset, a nagy törökfélelem ideje újra feléledt és Európa árgus szemekkel figyelte az eseményeket. Az oszmánok Kahlenbergnél elszenvedett csúfos veresége és a császárváros felszabadulása azonban igazolta a már fent említett híreszteléseket és ezen tényezők együttese járult hozzá a Szent Liga nagy hadjáratának megindulásához. A hadjárat sikere pedig végül a „*Türkenfurcht*” és az apokaliptikus kép eloszlásához vezetett.⁸⁵ A 18. század eleji törökháborúk alatt noha ez a félelem újra előtűnt, és meghatározta mind a magyar, mint a *Habsburg* birodalmi politikát, az apokaliptikus szemlélet végleg eltűnt.

III. Irgalmas szamaritánus: egy pozitív kép a 16. századból:

A 17. század tehát fordulatot hoz az oszmánok általános megítélésével kapcsolatban. Ebben a században jóval több pozitív színezetű megközelítés született, mint 100 évvel korábban. Mindezek fényében igazi különlegességet jelent a már a 16. században jelen levő, igencsak pozitívnak tűnő és nem túl gyakran tárgyalt megítélés. Ennek egy szemléletes képviselője egy Zwikauban, a St. Marien dombon található epitáfium, mely az Újszövetségből ismert irgalmas szamaritánus történetét ábrázolja. (1.ábra)

Mindannyian ismerjük az irgalmas szamaritánusról szóló példabeszédet:

„Ekkor fölállt egy törvénytudó, hogy próbára tegye (Jézust), és így szólt: Mester! Mit tegyek, hogy elnyerjem az örök életet? Ő ezt válaszolta neki: Mi van írva a törvényben? Hogyan olvasod? Az így felelt: Szeresd Uradat, Istenedet teljes szívedből és teljes lelkedből, minden erődből és egész elmédből; felebarátodat pedig, mint önmagadat. Erre ő így szólt: Helyesen feleltél! Tedd ezt, és élni fogsz. De az igazolni akarta magát, ezért megkérdezte Jézust: De ki az én felebarátom?

Jézus akkor így kezdett beszélni: Egy ember Jeruzsálemből Jerikóba ment és rablók kezébe került. Azok kifosztották, véresre verték, majd félholtan otthagyták és eltávoztak.

⁸⁴ BÓKA É.: i.m. 2004. 99.

⁸⁵ KUAN-BURCOGLU N.: i.m. 2009. 254.

Történetesen egy pap ment azon az úton lefelé; látta, de továbbment. Hasonlóképpen egy levita is, amikor ahhoz a helyhez ért és látta őt, elment mellette. Egy szamariainak is arra vitt az útja. Odament, és amikor meglátta, megkönyörült rajta. Odalépett hozzá, olajat és bort öntött a sebeire, és bekötözte; azután föltette teherhordó állatára, elvitte egy fogadóba és ápolta. Másnap elővett két dénárt, odaadta a fogadosnak, és ezt mondta: Viseld gondját neki, és ha többet költenél, amikor visszaérek, megadom neked.’ Mit gondolsz, e három közül melyik volt felebarátja annak, aki a rablók kezébe került? Az így felelt: Az, aki irgalmasságot cselekedett vele. Jézus erre ezt mondta neki: Menj, és te is hasonlóképpen cselekedjél!” (Lukács 10:25-37)

A zwickauer epitáfium ábrázolásán a rabbit egy evangélikus lelkész, a mögötte haladó levitát pedig egy katolikus püspök helyettesíti. Az útszéli heverő megsebesült embert gondjaiba vevő szamaritanus pedig éppen egy előkelő ruházatú, kardot viselő török alakjában tűnik fel, aki éppen a sérült sebét olajjal tisztítja. Az ábrázolás egy *Adam Schmid*-nevű evangélikus lelkész epitáfiumán található. Már a kép önmagában érdekes, de a keletkezési ideje még annál is meglepőbb, ugyanis a feliratokból kiderül, hogy egyrészt *Schmid* 1572-ben hunyt el,⁸⁶ másrészt a festmény 1574-re készült el. Ekkortájt a török apokaliptikus, Antikrisztus mivolta az elterjedt nézet, ráadásul éppen egy újabb háborús időszakon van túl a birodalom (amit az 1568-as drinápolyi béke zárt le), az Oszmán Birodalom pedig újabb területekre terjesztette ki uralmát. Fontos továbbá megemlíteni, hogy az evangélikus egyházra amúgy is különösen jellemző eszkatológikus szemlélet éppen ebben az évtizedben (1570-es, 80-as évek) erősödött meg újból. 1572-re ugyanis egy üstökös érkezését jósolták, melynek apokaliptikus jelentőséget tulajdonítottak. Az 1577-78-as évre szintén hasonló csillagászati megfigyelésekre alapuló jóslatok születtek. Mind az 1572-es, és az 1577-78-as üstökösről még *Bornemisza Péternél* is találni utalásokat.⁸⁷ Ez tovább befolyásolta a török ázsióját, valamint a lepantói csata is különleges színezetet kap ennek köszönhetően, amely ráadásul pont az epitáfium keletkezése és *Adam Schmid* halála előtt nem sokkal, 1571-ben zajlott. Nem éppen annak az időszaknak gondolnánk, amikor ilyen jellegű ábrázolás születne, ráadásul Szászország viszonylag közel volt a magyar földön zajló eseményekhez, tehát nem is egy északnyugati német településről van szó, mely biztos távolságban van a veszedelemtől.

⁸⁶ „In jar nach CHRISTI gebürt 1572, den 29 Jan: ist in Christo selig entschfarten der Ersame Adam Schmid, Bürger aphie dem Got gnad.” (3. ábra)

⁸⁷ ÓZE S.: i.m. 2011. 374-378.

Jelenlegi tudomásunk szerint *Adam Schmid* erről a hasonlatról mondott prédikációt és többek között ezért kerülhetett fel ez a kép a halotti epitáfiumára. Jelenleg még folyik a kutatás egy olyan tőle származó prédikációs gyűjtemény után, melyben ez a kép megtalálható. Idáig csak egy hozzá fűzhető kötetet sikerült találni a müncheni Bayerische Staatsbibliothek adatbázisában „*Zwölff Leichpredigten von der Bereitung zum Sterben*”-címmel (Frankfurt a. M. 1581.), ebben azonban nincs a fent említett kérdésről szóló prédikáció, csak a halálra való felkészülést és az isteni irgalmasságot tárgyaló gondolatok.

A zwickaui evangélikus szuperintendencia, valamint az epitáfium restaurálását koordináló Dr. Michael Kühn jóvoltából sikerült néhány újabb adatra szert tenni *Schmidet* illetően. A városi levéltár aktája szerint 1535-ben született *Jörg Schmid* és *Ursula Wüstenpeutel* gyermekeként (az asszony ekkorra már megözvegyült), valamint az is kiderül, hogy élete során háromszor özvegyült meg. Az 1572. január 29-én bekövetkezett halála előtt végrendeletét *Wolfgang Hinterholtz* jegyző örökítette meg. Az epitáfiumon a már említett bibliai jelenet mellett a kép alján láthatjuk magát *Adam Schmidet* térdepelni (balról a második), valamint a három elhunyt feleségét és két gyermekét (egy fiú és egy lány, akikre végrendeletében is kitér) (2. ábra). A kép közepén, a szamaritánus mögött álló fán található felirat pedig *Szent Ágostontól* származik: „*Aki nem segít a megverten, az ugyanúgy elítélendő, mint az, aki megverte.*”⁸⁸ Alatta a kép készítőjének neve és egy dátum, 1574. február 3 található (feltehetőleg ekkor készült el a kép) (4. ábra). A festő nevét jelző „*M.A.S.P.E.S.S.*” minden bizonnyal a „*Magister art Spess*” rövidítése és egy itáliai mester, *Francesco Spezia* nevét takarja, aki tudomásunk szerint 1579-ben, Genovában hunyt el (igaz, ez a dátum bizonytalan).⁸⁹ Maga a kép tehát egy mindenképpen érdekes megközelítést tartalmaz már a korszak szemszögéből is, de szerencsére ez nem egyedi eset.

Rövid keresés után ugyanis újabb hasonló képekre sikerült lelteni. Egyik ilyen a naumburgi Szt. Vencel evangélikus templomban található (nem messze Zwickautól), mely egy 16. századi ismeretlen mester munkája (5. ábra). Ezen a jóval aprólékosabb alkotáson szintén az látható, ahogy a protestáns, majd a breviáriumot olvasó katolikus egyházi személyek által sorsára hagyott férfit egy erősen török jegyeket magán viselő szamaritánus veszi gondjaiba és éppen olajjal tisztítja a sebeit. Hasonló ábrázolás van Zschopauban is, a St. Martinskirche-ben

⁸⁸ „*Non contemnit saucium contemptus a sano.*” (sic!)

⁸⁹ Külön köszönet Dr. Michael KÜHN-nek, aki a fenti adatokat rendelkezésemre bocsájtotta.

1604-ből, melyen a bajbajutott férfit egy oldalán kardot viselő török segíti meg, majd a kép többi részén látni, ahogy (számár helyett) felszerszámozott lovára felteszi és elviszi a közeli fogadóba (6. ábra). Emellett *Lanceloot Blondeel*, 16. századi németalföldi festő is készített ilyen témájú képet, melyen szintén egy fegyveres török önt olajat a sérült férfi sebeire, majd felteszi a lovára (7. ábra). Mindegyik esetben hasonló felállást láthatunk. Legelől a protestáns lelkész halad (legtöbbször innen is látni kinek a szemszögéből van az ábrázolás), mögötte a katolikus (hol püspök, hol pap), majd a lováról, vagy szamaráról leszálló török a megvert férfi sebeit tisztítja. A török ruházatának vörös színe, valamint a kard pedig állandó eleme ezen képeknek. Az Amman-Bibliában található 1564-es ábrázoláson a szamaritánus és az áldozat megjelenése és helyezkedése erős hasonlóságot mutat a zwickaui képpel (8. ábra). A török szintén egy fa előtt térdelve egyik kezével a térdén fekvő embert tartja, míg a másikkal az olajat önti a sebbe. A vörös kaftán és a kék köpeny is hasonló, valamint a török hátasa pontosan ugyanabban a testtartásban néz ki a fa mögül, mint a zwickaui képen. A fő különbség az, hogy a rabbit itt egy (talán breviáriumot olvasó) Bencés szerzetes jelképezi, míg a protestáns a levita szerepében tűnik fel. A felsorolt települések közül három (Zwickau, Zschopau és Naumburg) Szászországban található, egymástól nem túl nagy távolságra és egy evangélikus tömböt alkotott a térséggel együtt, *Blondeel* pedig főleg a németalföldi Brugesben tevékenykedett a 16. század első felében. Nem kizárt tehát, hogy egy toposszal van dolgunk, mely a protestáns felekezeteknél lehetett jelen ekkortájt. A kérdés az, hogy ennek a toposznak milyen jelentősége, jelentése van, mennyire lehetett elterjedt, illetve mi vezethetett ennek kialakulásához.

A német katolikusok körében létezett egy mondás: „*A lutheránusok szerencséje a török.*”⁹⁰ A protestáns felekezeteket annyiszor mosták össze az ösellenség törökökkel, hogy pusztán a gondolattal való játszás végett, de érdeklődni kezdtek irányukban. Igen beszédes a protestánsok oldalán elhangzott kijelentés is: „*Inkább török, mint pápista!*”⁹¹ Eleve másként is tekintettek az oszmánokra, mint az egyes magyarországi prédikációkból is kitűnik. Több prédikációnál hallható volt, hogy a török a jövődöléseket beteljesítő apokaliptikus nép, tehát értelmetlen megakadályozni abban, hogy beteljesítse sorsát. Ugyanakkor abban bizakodtak,

⁹⁰ „*Der Türk is der Lutherischen Glück.*” Idézi: WINKELBAUER T.: *Österreichische Geschichte: 1522-1699*. Wien, Oberreuter, 2003. 425.

⁹¹ „*Lieber Türkisch als päpstisch!*” Idézi: WINKELBAUER T.: i.m. (2003). 425.

hogy ennek következtében minden eretnek eltűnik a föld színéről és elérkezik az új föld és az új ég, azaz a Mennyei Jeruzsálem kora.⁹² Ez a nézet leginkább a 16. századra volt jellemző.

Nem árt a bibliai párhuzamot is megvizsgálni. A zsidók számára a samaritánusok tisztátalan, az ő hitüktől eltévelyedett nép volt, a legutolsó mindközül. A törökre szintén tisztátalan, illetve eretnek népként is tekintettek, amely akár magyarázhatja a párhuzam alapját. Persze nem kizárt az sem, hogy ezzel a szemléletes ábrázolással akarják még inkább felhívni a figyelmet a felebaráti szeretet és az emberség fontosságára (amiről a példabeszéd is szól). A korszak általános megítélésének fényében azonban ez akkor is egy erősen kontrasztos megközelítés (talán ez volt a szándék), különösen a tény, hogy a két egyházi személy helyett éppen egy „eretnek” harcos az, aki segítséget nyújt a rászorulóknak. Mindenesetre konkrét prédikációk ismerete nélkül ez egyelőre csak találgatás. Jelenleg 16-17. századi magyarországi protestáns, valamint katolikus prédikációsgyűjteményeket vizsgálva próbálunk hazai nyomokat találni erre a jelenségre, melyekről a későbbiekben szó lesz. Annyi bizonyos, hogy *II. Rákóczi Ferenc* (1704-1711) –noha politikájában igyekezett elzárkózni tőlük- a *Vallomások* harmadik könyvében ugyancsak irgalmas samaritánusnak nevezi a törököket, miután földjükön végső menedékre lelt száműzetése során:⁹³

„Ó, végtelen jóság, vajon nem hasonlatos-é az én példám a Jerikóba menő és a latrok hatalmába került ember példázatához? Nem a levita, nem a pap tanúsít szeretetet irányomban, hanem a samaritánus. Keresztény fejedelem bosszúja üldöz, halálba kerget, a többiek távol tartanak határaiktól, íme, a török befogad, olajat és bort önt sebeimre. Ó, idők, ó, erkölcsök! Amikor parancsaidat tanítványaid száműzik, és hitetlenek gyakorolják!”⁹⁴

Azért itt fontos megjegyezni, hogy az Oszmán Birodalom mindig szívélyes volt a nagy ellenség, a Habsburg Birodalom ellen fegyvert fogókkal („az ellenségem ellensége a barátom”-alapon). *Rákóczi* ezt a kijelentést pedig mint hálás ember tette, aki ekkor már a keresztény hatalmak (pl.: franciák, lengyelek) támogatására, valamint a neki való menedék nyújtására nem számíthatott, ellenben a törökre igen. A fenti idézet tehát maga a törökre vonatkozó samaritánus-kép magyar nyomainak szempontjából érdekes. Továbbra is fennáll

⁹² FÖLDVÁRY A.: i.m. (1940). 20-24.

⁹³ Tisztelettel megköszönöm Dr. R. VÁRKONYI Ágnesnek, hogy felhívta erre a figyelmemet!

⁹⁴ II. Rákóczi Ferenc: *Vallomások*. SZEPES Erika fordítása. Pécs, Alexandar kiadó, 2003. 281.

azonban kérdés, hogy ennek az irgalmas szamaritánus-hasonlatot alkalmazó képnek vajon van-e magyarországi megfelelője a 16-17. századból.

III/1. Az irgalmas szamaritánus a magyarországi exemplumokban:⁹⁵

Magának az *exemplum*nak (jelentése: példázat) a konkrét meghatározása igen körülményes, hiszen egy folyamatosan változó jelenségről van szó, melynek gyökerei egészen az ókorig nyúlnak vissza (ezeket az ókori jellegzetességeiket egyes protestáns beszédek is híven őrizték). Megközelíthető klasszika filológiai, retorikatörténeti, irodalomtörténeti, kultúrtörténeti és több más tudományterületi szempontból.⁹⁶ Cicero szavai szerint az *exemplum* egyféle erkölcsi tanító jellegű indítvány. Valamilyen képpel, példával tette szemléletesebbé és emlékezetesebbé az adott tanítást az adott közösség számára.⁹⁷ Éppen emiatt jutott neki fontos szerep az egyházi igehirdetésben is a kora újkor folyamán, különösen a reformáció hatására, amikor is gyakori szokás lett a példák halmozása a prédikációk során. Ezek a példák fognak majd a 17. századi pietizmus során képekké alakulni.⁹⁸ Ahhoz, hogy az irgalmas szamaritánusról szóló példabeszédnek egy esetleges „aktuálpolitikai” magyarázatára leljünk, mely magyar területről származik, érdemes volt kézbe venni Dömötör Ákos *A magyar protestáns exemplumok katalógusa*-című munkáját, mely pontosan 450 *exemplum*típust tartalmaz.⁹⁹ Ezek között megtalálhatók azok a prédikációk is, amelyekben biztosan előfordul az irgalmas szamaritánus, mint például *Beythe István* (1584), *Alvinczi Péter* (1625), *Kereszturi Bíró Pál* (1645), *Nánási László István* (1670), valamint *Szatmárnémeti Mihály* (1675) prédikációskötetei esetében.¹⁰⁰

⁹⁵ Tisztelettel köszönöm Dr. MACZÁK Ibolya és Dr. GÁBOR Csilla segítségét!

⁹⁶ TÜSKÉS G.: *A XVII. századi elbeszélő egyházi irodalom európai kapcsolatai*. Budapest, Universitas Könyvkiadó, 1997. 55.

⁹⁷ DÖMÖTÖR Á.: *A magyar protestáns exemplumok katalógusa*. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet, 1992. 7.

⁹⁸ DÖMÖTÖR Á.: i.m. 1992. 7-8.

⁹⁹ DÖMÖTÖR Á.: i.m. 1992. 13.

¹⁰⁰ DÖMÖTÖR Á.: i.m. 1992. 53-54.

Beythe (Böjte) István (1532-1612) református püspök volt, 1565-től a *Bánffyak* udvari papja, majd 1576-tól Németújváron ténykedett udvari papként.¹⁰¹ Az 1584-ben megjelent *Az evangeliumok magyarázati...*-című kötetben található egy teljes prédikáció, melyet a szamaritánusról szóló példabeszédnek szentelt. A Szentháromság-nap (Pünkösöd utáni első vasárnap) utáni tizenharmadik vasárnap elhangzott beszédben négy tanulságot említ meg: „Az Christus örömről es lelki vigasagaról”; „Az Apostolok bodogságáról, es zabadsagaról, hogy Christust ielön latták es halgatták”; „Az törüenyről, melynek eth summaya elő mondatik”; „Az Samaritanus peldaya. Mélyben leg előzőr fele baratunk zerelme parancholtatik. Annak vtanna az embőri nemzet el esetinek es meg epóletinek abrazattya, mely az Christus által lőt, meg iratot.”¹⁰² A példabeszéd fő tanulsága *Beythe* szerint a felebaráti szeretet, melyre a parancsolat is vonatkozik („Szeresd felebarátodat, mint tenmagadat!"). Hasonlóképpen kell tehát cselekedni, mint ahogy a szamaritánus cselekedett a bajbajutott, szűkölködő felebarátunkkal.¹⁰³ A tanulság meghatározása után a példában elhangzott elemek szimbolikus jelentését magyarázza el. Meglátása szerint Jeruzsálem, ahonnan a megtámadott ember elindult, a mennyei nagyságot és békességet jelenti, mely az Isten és ember között jellemző volt, míg Jerikó (ahova tartott) az embernek a bűn miatt a halállal és egyéb nyomorúságokkal lenyomatott állapotát jelképezi. A sebesült férfi maga *Ádám*, míg a tolvajok, akik megtámadták ördögök, az emberi nem ellenségei. Az őt sorsára hagyó pap (rabbi), illetve levita pedig a törvény ismerői, akik azonban ismereteiket nem ültetik át a gyakorlatba. A szamaritánus pedig nem más, mint Jézus, aki megmenti az embert, a sebek bekötözése alatt pedig a bűnök elfedése és a nyomorúság elmulasztása értendő. A sebekre öntött bor az a törvény (mert csípi a sebet), az olaj, vagy balzsam pedig az evangélium szava.¹⁰⁴ A számárra való felhelyezése a bajbajutottnak pedig *Beythe* szavai szerint „a mi viseltetésünk Christustul és az mi bineünknek elzenuedése az ő embőri természetiben.” A szállás, vagy fogadó a keresztény gyülekezetet, maga a fogadós pedig az adott gyülekezet fejét jelképezi, míg a neki adott pénz az evangélium, illetve az Ó-és Új Testamentum együttesen.¹⁰⁵ *Beythe István*

¹⁰¹ ZOVÁNYI J. (szerk.): *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. Budapest, Egyetemi Nyomda, 1977. 76-77.

¹⁰² *Beythe István: Az evangeliumok magyarázati...* Németújvár 1584. 258.

¹⁰³ *Beythe István: i.m. 1584. 260.*

¹⁰⁴ *Beythe István: i.m. 1584. 261.*

¹⁰⁵ *Beythe István: i.m. 1584. 261-262.*

esetében az irgalmas szamaritánus története tehát egy időtlen tanulság a felebaráti szeretetről és *Krisztus* irgalmasságáról és nem tartalmaz saját korszakára vonatkozó utalásokat.

Keresztúri Bíró Pál (1594-1655) Oderafrankfurtban és Leidenben is tanult, emellett Angliában is megfordult mielőtt hazatért volna. 1636-tól *Rákóczy György* udvari iskolájának élén állt, majd 1640-től az ifjabb *Rákóczy György* udvari papja is volt.¹⁰⁶ 1645-ös kiadványában, melyet *Lorántffy Zsuzsannának* ajánlott, szintén szerepel szamaritánus, de már csupán említés szintjén. Nem tesz ki egy teljes prédikációt, mint *Beythe* esetében. A fellelési helye is érdekes, ugyanis nem evangéliumokkal kapcsolatos prédikációsgyűjteményben található, hanem a XIII. zsoltárról szóló prédikációskötetben.¹⁰⁷ Azon belül is a „*Testi betegség veddelme ellen ezt cselekedd*”-alfejezet alatt található az alábbi gondolat: „*Ne csak szánakozzatok rajta, hanem valamivel az ő nyavalyáját enyhíteni tudgyátok a samaritánussal edgyütt, mindeneket meg cselekedgyetek.*”¹⁰⁸

Nánási László István (1624-1683/1684) nagybányai rektor volt 1646 és 1649 között, majd németalföldi tanulmányai után (Franeke, Groningen) Nagybányán, majd Máramaroszigeten, majd 1660-tól újra Nagybányán volt lelkész.¹⁰⁹ Az 1670-es *Szű Titka. Az az: Az ember szívének természet szerént való romlottságából...*-című kötetében szintén csak említésként fordul elő a szamaritánus a bűnbánattal kapcsolatban: „*Ama Samaritanus Luc. 10.34 nem csak olajt, hanem mingyárt bort-is tölte a' tolvajoktul meg-sebessítetet embernek sebeiben: az Isten-is bánattal mint egy erőss ságo borral köti előszszer bé a' bűnhődött ember lelkét: a' az után szokot rejá gyógyulást hozni.*”¹¹⁰ Itt is a korábbihoz hasonlóan a sebek megtisztítása a bűntől való megtisztulást jelenti.

Szatmárnémeti Mihály (1638-1689) tanulmányai során Szatmár, Debrecen és Sárospatak mellett megjárta Németalföldet (Franeke, Groningen, Utrecht, Leiden), végül Kolozsvárott tevékenykedett, ahol az 1675-ben kiadott *A négy evangélisták szerint való dominica*-című kötetben szintén szól pár szót a szamaritánusról. „*Az Bél-poklosról és*

¹⁰⁶ ZOVÁNYI J. (szerk.): i.m. 1977. 309.

¹⁰⁷ Keresztúri B.P.: *Lelki legeltetes, az az: A' David kiraly XIII soltaranak rövid magyarázattya*. Várad 1645.

¹⁰⁸ Keresztúri B.P.: i.m. 1645. 66.

¹⁰⁹ ZOVÁNYI J. (szerk.): i.m. 1977. 434.

¹¹⁰ Nánási L. i.: *Szű Titka*. Kolozsvár 1670. 607.

százados hitiről” szóló részben olvasható az alábbi gondolat: „Mikor azon buzog az idvezülendő ember, hogy másokat-is a’ Christusnak meg-nyerhessen, mint amaz samaritánus...”¹¹¹

A katalógusban *Alvinczi Péter* neve is szerepel, akinek 1625-ös prédikációskötetében elvileg szerepel az irgalmas samaritánus,¹¹² a könyvben szereplő adatok alapján azonban sem az említett kötetet, sem az idézett helyet egyelőre nem sikerült fellelni.¹¹³ *Alvinczi Péter* (1570-1634) 1603-tól Nagyváradon volt elsőpap és a bihari egyházmegye esperese, majd Nagykereki után Kassára ment, ahol szintén elsőpapként ténykedett. *Bocskai István* (1605-1606), *Rákóczi Zsigmond* (1607-1608), majd *Bethlen Gábor* (1613-1629) erdélyi fejedelmek bizalmasa is volt, valamint az irénikus álláspont egyik jeles képviselője, vagyis a felekezetek közötti békékre törekedett.¹¹⁴ Éppen ezért volt megalapozott az a gondolat, hogy talán ő is a német képekhez hasonló módon alkalmazza a samaritánus történetét az *exemplum*ában, ezzel is szemléletes módon felkeltve a figyelmet a felekezetek közti megbékélésre. Ennek az alátámasztása azonban még várat magára.¹¹⁵

A fentiek alapján több következtetést is levonhatunk. Egyik az, hogy az általunk ismert prédikációsgyűjteményekben nem túl gyakori jelenség az irgalmas samaritánus példája, sőt legtöbb esetben is csak említésként szerepel egy-két mondat erejéig. A másik pedig az, hogy ezeket a példázatokat nem ágyazták bele a korszak politikai és katonai eseményeibe és a fent vizsgáltak egyikében sem tűnt föl a török semmilyen szerepben, hanem inkább olyan üzenetként és tanulságként hagyományozzák tovább, ami örökérvényű, időtálló és nem csak egy konkrét eseményre, időszakra vonatkozik. Annak ellenére sem tűnik fel

¹¹¹ „Az idvezülendő emberek hiteknek erőssége és nagysága a’ nyomorúságokban, próbákban és kísértetekben tetczik meg”. Szatmárnémeti M.: *A négy evangélisták szerint való dominica*. Kolozsvár 1675. 148.

¹¹² DÖMÖTÖR Á.: i.m. 1992. 53.

¹¹³ Elképzelhető, hogy a könyv adatai és a nyilvántartási adatok nem egyeznek. (megjegyzés tőlem)

¹¹⁴ ZOVÁNYI J. (szerk.): i.m. 1977. 23.

¹¹⁵ *Alvinczi Magyarország panaszainak megoltalmazása*-című munkájában bírálta a jezsuitákat, hogy a zsitvatoroki békekötés során bekövetkezett „arcátlanságokat” és „esküszegéseket” nem tették szóvá és nem tiltakoztak ellenük. Írásában gyakorlatilag a törökökkel való összejátszással vádolja meg mind a jezsuitákat, mind az udvart (pontosabban az uralkodót befolyásoló személyeket), akik miatt újabb hatvan falu került a Hódoltság fennhatósága alá. *Alvinczi P.: A nemes Magyarország panaszainak megoltalmazása* (1620). Kritikai kiadás: Budapest 1989. 24-51.

benne török, hogy a magyar protestáns felekezetekre erős hatást gyakorolt a német, illetve a németalföldi protestantizmus, hiszen számos prédikátor végezte tanulmányait németföldön. Emellett Szászországgal (ahonnan a korábban említett képi ábrázolások nagy része származik) hagyományosan jó volt a kapcsolat már a kereskedelem miatt is. Az Erdélyi Fejedelemség és a felvidéki városok is élénk kereskedelmi kapcsolatot tartottak fenn ezekkel a területekkel, tehát végül is lett volna lehetőség egy olyan szellemi kapcsolatnak is, melynek köszönhetően hazánkban is előtűnne ez a képtípus. A szász területek mellett Németalföld is kapcsolatokat ápolott a magyar protestánsokkal és az Erdélyi Fejedelemséggel. Fontos volt mindkét fél számára ez az összeköttetés, hisz ez által az európai protestánsok érdekét is jóval hatékonyabban tudták képviselni. Ezért is kísérte olyan nagy figyelem a *Bocskai*-féle felkelést (1604-1606), illetve önmagában a katolikus *Habsburg* uralkodóval szembeni ellenállási mozgalmakat, hiszen az európai protestáns hatalmaknak jól jött a „nagy ellenfél” gyengítése (pont úgy, ahogy az oszmánoknak is jól jöttek ezek az európai felekezeti szembenállások). A diplomáciai kapcsolatok mellett a kulturális kölcsönhatás is áthatotta Európa protestáns felekezeteit, és az ezt megtestesítő átfogó kapcsolati és kulturális hálózat, az ún. *Respublica Litterarum* egészen az Erdélyi Fejedelemségig elért.¹¹⁶

III/2. Az irgalmas szamaritánus a katolikus iskoladrámákban:

Dömötör Ákos könyvében a protestáns prédikációk mellett említést tesz arra is, hogy a 17. században egyes jezsuita iskoladrámákban is előfordult az irgalmas szamaritánus története.¹¹⁷ Két esetet sorol fel: az egyik Trencsénből származik 1659-ből, a másik pedig Gyöngyösről 1677-ből.¹¹⁸ Hogy ezekről valamivel többet lehessen tudni, meg kellett keresni Staud Géza *A magyarországi jezsuita iskolai színjátékok forrásai*- című nagyszabású munkájában az erre vonatkozó részeket.

A trencsényi kollégium 1646-ban alapult meg, színielőadásai pedig legtöbb esetben latin nyelven folyt, de előfordult magyar, illetve a későbbiekben szlovák nyelven is. Az említett 1659-es előadás egy nagypénteki (Húsvét előtti péntek) színdarab volt: *In Samaritano*

¹¹⁶ TESZELSZKY K.: Bocskai István követének iratai az európai politika tükrében. In: G. ETÉNYI N., HORN I. (szerk.): *Színlelés és rejtőzködés. A kora újkori magyar politika szerepjátékai*. Budapest, L'Harmattan kiadó, 2010. 147-148; 162-163.

¹¹⁷ DÖMÖTÖR Á.: i.m. 1992. 54.

¹¹⁸ Uo.

*Christum salutis humanae medicum et reparatorem sacro die Veneris repraesentarunt.*¹¹⁹
Erről Takács József munkájában is találunk feljegyzést.¹²⁰

Gyöngyösnek különleges a története, ugyanis még javában török uralom alatt volt, mikor az első jezsuiták 1633-ban megérkeztek a városba és ez volt az egyetlen hódoltsági település ahol engedélyezték az iskolában a színdarabok rendezését. Az 1677-ben megrendezett iskoladráma Úrnapján került bemutatásra, címe: *Samaritanus ille parabolicus vulnera in via Jerichuntina jacentis orphani curans*¹²¹ Ezt a darabot Jablonkay Gábor is megemlíti.¹²²

A Dömötör Ákos által említett két színjáték mellett sikerült egy harmadikra is rálelni, ez pedig egy 1673-ban előadott zágrábi darab. A zágrábi jezsuita központ szinte már vetekedett a nagyszombatival és kulturális jelentősége mellett nagyon gazdag repertoárja van az iskoladrámák terén is. Az 1673-as dráma szintén úrnapi előadás volt: *Samaritanus vero in sacramento animarum medicus.*¹²³

Ezek a drámák-hasonlóan a prédikációkhoz- szintén elsősorban az isteni irgalmasságot és a felebaráti szeretetet mutatták be és nem rendelkeztek „aktuálpolitikai” éllel. Leginkább nagypénteki passiójátékok keretein belül, vagy Úrnapján (Pünkösöd utáni tizedik nap) kerültek bemutatásra. A 18. századból szintén van tudomásunk olyan passiójátékokról, melyeknek részét képezte az irgalmas szamaritánus. Az 1734 nagypéntekén bemutatott ferences passiójáték ötödik jelenetében találkozunk a történetével, ám itt is az irgalmasság és a kegyelem példajaként szerepel, más egyéb tartalmat nem kapott.¹²⁴

¹¹⁹ STAUD G.: *A magyarországi jezsuita iskolai színjátékok forrásai 1561-1773.* vol. 2. Budapest, MTA Könyvtára, 1986. 259; 264.

¹²⁰ TAKÁCS J.: *A jezsuita iskoladráma (1581-1773).* Budapest 1937. 27.

¹²¹ *Samaritanum demonstravit Eucharisticum, sanguine suo sub pane angelico plagas animarum nostrarum seu peccata sanantem.* STAUD G.: i.m. vol.2. 1986. 93; 97.

¹²² JABLONKAY G.: *Az iskoladrámák a jezsuiták iskoláiban.* Kalocsa, Árpád Nyomda, 1927. 8.; Takács J.: i.m. 1937. 33.

¹²³ *Die Sacrae Eucharistiae gestatione solemni in scenam datus Samaritanus verus in sacramento animarum medicus.* STAUD G.: i.m. vol.4. 1994. 211; 222.

¹²⁴ Donát László Bálint (?) : Játék Jób és József történetével, Csíksomlyó 1734. április 23. nagypéntek. In: DEMETER J., KILIÁN I., PINTÉR M.Zs. (szerk.): *Ferences iskoladrámák.* Budapest, Argumentum, 2009.

III/3. Az irgalmas katona:

Könnyen lehet, hogy az irgalmas szamaritánus ilyen jellegű ábrázolása azért jelent meg németföldön, hogy ezzel is felhívják a figyelmet a felekezetek közötti erős szembenállásra, mely sokszor fegyveres konfliktusokba torkollt, mint például a schmalkaldeni háború (1546-1547), és a békésebb megoldásokat szorgalmazzák. A Magyar Királyság területén a 16. században nem volt jellemző a felekezetek közti fegyveres küzdelem, hisz a török hódítás elleni védekezés volt az elsődleges probléma, ráadásul a veszély nagysága sokszor egy táborba hozott katolikust és protestánst egyaránt. Ellentétek és feszültség természetesen volt, de nem olyan mértékben, mint a Német-római Birodalom területén. A 17. században azonban már lehet találni példákat a felekezetek közti erőszakos megnyilvánulásokra, például az erőszakos ellenreformáció megindulását (1660-as évek környéke), vagy Erdély részvételét a harmincéves háborúban (1618-1648)¹²⁵

Mindazonáltal a magyar katonáskodó réteg elé egy másik példa volt állítva, mely szintén tartalmazott irgalmasságot és könyörületet, de ugyanakkor a fegyveres vonalat is erősítette. Ez pedig *Szent Márton* története volt, akinek kultusza egészen az Árpád-korig nyúlik vissza. *Szent Márton* katonaszent volt, akiről a hagyomány úgy tartja, hogy megsegített egy szegény kirabolt koldust azzal, hogy köpenyének felét levágta és neki adta, hogy megóvja a hidegtől. Későbbi álmában magát *Krisztust* látta, akinél az említett köpenydarab volt. *Szent Márton* tehát nagyszerű példa a keresztény katona számára és helyet is kapott *Pázmány Péter* prédikációi között, melyet az 1636-ban kiadott kötetében meg is találhatunk.¹²⁶ *Pázmány* ebben a *Szent Márton* napi (november 11.) prédikációban az ideális keresztény katonát mutatja be, aki amellet, hogy hadakozik oltalmazza az elesetteket és a védtelen rászorulókat (árvak, özvegyek, stb.), fegyvert pedig a hit védelmében ragad¹²⁷ (gyakorlatilag a középkori lovageszménnyel megegyező jellemvonásokat sorol fel). Prédikációjában ugyanakkor elítéli a

¹²⁵ Ez az Erdélyi Fejedelemség Habsburg ellenes megmozdulásaira általában is érvényes (ami a Porta tudtával és jóváhagyásával történt).

¹²⁶ Pázmány P.: *A római anyaszentegyház szokásából minden vasárnapokra és egynehány innepekre rendelt evangéliomokról prédikációk*. Pozsony 1636. Idézi: ŐZE S.: *A határ és a határtalan. Identitáselemek vizsgálata a 16. századi magyar ütközőzóna népességénél*. Budapest, Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 2006.105.

¹²⁷ ŐZE S.: i.m.: 2006. 109.

törökkel való szövetkezést, valamint jogosnak nevezi az ez ellen történő fellépést. Ezzel valószínűleg *Bethlen Gábor*, erdélyi fejedelem török szövetségére célzott.¹²⁸

IV. Kitekintés a 18. század elejére/Összegzés:

A törökfélelem csak a 17. század folyamán fog alábbhagyni, mikor már bebizonyosodik, az oszmánok nyílt csatában való legyőzhetősége. Az Oszmán Birodalom meggyengülése és az európai hatalmak győzelmei hozták meg azt a fordulópontot, amelytől a török már egyre inkább elveszítette azt a démonizált és már-már mitizált képet, ami a 16. század közepén jellemezte a közép- és nyugat-európai (főleg a német területekre érte) közvélemény szempontjából. A legyőzhetetlenség mítoszának megroppanása következtében a törökök Antikrisztus képében való feltűntetése is egyre inkább visszaszorult a közvéleményből. Ezeket a képeket már csak az olyan nagyszabású események szítták fel, mint Bécs 1683-as ostroma, illetve a Szent Liga hadjárata (1684-1699), ám ezek a fellángolások is csak átmenetiek voltak. Érdekes megfigyelni, ahogy a 16-17. századi allegorikus ábrázolásokon az oszmánokat jelképező bestia mérete is egyre csökken az idők folyamán, míg a félholdat karmai közt szorongató császári sas alakja szinte már állandó kellék lesz.

A törökfélelemnek még a 18. század első felében tapasztalható a fellángolása, különösen a Habsburg, illetve magyar területeken. Az 1716-1718-as, illetve az 1736-1739-es osztrák-török háborúk még mindig azt mutatták, hogy az Oszmán Birodalom, noha erejét tekintve már csak árnyéka a 16. századi önmagának, még mindig veszélyfaktort jelent a térségben. Ez a magyar rendi politikában is éreztette hatását, hisz sokan pontosan azért nem tartották elfogadhatónak a Habsburg-háztól való elszakadást, mert féltek, hogy az ország egyedül még nem képes megállni egy esetleges újabb nagyméretű oszmán támadást. 1741-ben többek között emiatt álltak ki a magyar rendek *Mária Terézia* (1740-1780) mellett. A 17. század derekától, de még inkább a 18. századtól már egyre jobban érdeklődnek a török kultúra, a török, mint ember iránt. Egyre több elismerő feljegyzés is születik, melyekben

¹²⁸ „Ha ki törökkel, tatárral mégyen valamely országra, bár egyéb-aránt igaz igye vólna-is, hamis hadat visel és igazán ellene álhat minden keresztyén fejedelem. sőt tartozik ellene állani.” Pázmány 1983, III. 305. Idézi: HARGITTAY Emil: *Filológia, esztétörténet és retorika Pázmány Péter életművében*. Budapest, Magyar Universitas Kiadó, 2009. 234.; Tisztelettel megköszönöm Dr. HARGITTAY Emilnek a segítségét!

például az Oszmán Birodalmon belüli vallási türelmet, vagy magát az államszervezetet méltatják. Mindemellett az Oszmán Birodalom továbbra is potenciális kereskedőpartner maradt az európai hatalmak számára. A 18. századi bibliai, vagy akármilyen keleti témájú alkotásokon rendszeres a turbános török alakja, ez azonban leginkább már azért van, mert a török az a „keleti” nép, mellyel az európai ember leggyakrabban kapcsolatba lépett és megjelenése az évszázadok során beleivódott a köztudatba.

A fent tárgyalt –egyértelműen pozitív képet mutató- irgalmas szamaritánus ábrázolások, és az ezzel kapcsolatos prédikációk nem csupán tovább színesítik eddigi ismereteinket az európai törökképről, hanem ugyanakkor arra is rámutatnak, hogy még abban az időszakban is lehet találkozni ilyen jellegű pozitív ábrázolásokkal, amikor a térségben a töröknek a legrosszabb a megítélése és az Antikrisztusként, illetve ősellenségként való feltűntetése a legáltalánosabb nézet az érintett területeken. Bármilyen legyen az üzenete és keletkezésének oka, a látvány, hogy a rászoruló, sebesültön a két különböző felekezethez tartozó egyházi személy helyett egy fegyveres oszmán török segít (és mindez a lepantói csata és a világvégevárás időszakában) hatalmas kontrasztot jelentett a kor emberének. Ennek a jelenségnek a tanulmányozása rámutat arra is továbbá, hogy vannak még kiaknázandó és kutatóandó elemei ennek a valóban összetett témakörnek. Remélhetőleg rövidesen az újabb német-illetve magyar információk birtokában már további következtetéseket is le lehet vonni.

Felhasznált irodalom:

Források:

- Bibliander Theodor: *Machumetis Saracenorum principis eiusque successorum*. Basileae 1543.
- Heidenreich, Esaias: *Zwölff Türken-Predigten über den Neun und Siebenzigten Psalm „Herr es sind Heiden in dein Erbe gefallen”*. Lipcse, 1582. [VD16 H 1321]
- Keresztúri Bíró Pál: *Lelki legeltetes, az az: A’ David kiraly XIII soltaranak rövid magyarázattya*. Várad 1645. RMK I. 780
- Lauchius, Johann: *Ein vnd Dreißig Türcken Predigten, vber das 38. vnd 39. Capitel des H. Propheten Ezechielis Von Gog vnnd Magog: Jnn welchen gehandelt wirdt von deß Türcken herkommen vnd Vrpsung, von seiner Religion vnd Alcoran, sampt einfältiger widerlegung desselbigen ... Gehalten Anno 95. vnd 96. in der Fürstlichen Pfaltzgräuischen Statt Velburg*. Laugingen, 1599. [VD16 L 683]
- Nánási Lovász István.: *Szű Titka*. Kolozsvár 1670. RMK I. 1103
- Szatmárnémeti Mihály: *A négy evangélisták szerint való dominica*. Kolozsvár 1675. RMK I. 1179.

Forráskiadványok:

- Alvinczi Péter: *A nemes Magyarország panaszainak megoltalmazása* (1620). Kritikai kiadás: Budapest 1989.
- DEMETER Júlia, KILIÁN István, PINTÉR Márta Zsuzsanna (szerk.): *Ferences iskoladrámák*. Budapest, Argumentum, 2009.
- Dernschwam Hans: *Erdély, Besztercebánya, Törökországi útinapló*. TARDY Lajos fordítása. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1984.
- II. Rákóczi Ferenc: *Vallomások*. SZEPES Erika fordítása. Pécs, 2003.
- Rotterdami Erasmus: *Kézikönyv Krisztus katonájának*. HEIDL GYÖRGY fordítása. Martonvásár 2000.

Szakirodalom:

- ÁCS Pál: *Apocalypsis cum figuris. A régi magyar irodalom történelemképe.* In: MIKÓ Árpád–SINKÓ Katalin (szerk.): *Történelem-kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából.* Budapest, 2000.
- ANDERMANN Ulrich: *Europa und die Türken.* In: GUTHMÜLLER B.- HLAMM K. W. (szerk.) *Europa und die Türken in der Renaissance.* Tübingen, Niemeyer, 2000.
- BENDA Kálmán: *A magyar nemzeti hivatástudat története (A XVI-XVII. században).* Budapest, Bethlen Nyomda, 1937.
- BENDA Kálmán: *A török a német újságirodalomban.* Budapest, 1942.
- BITSKEY István: *Pázmány Péter Korán-cáfolata.* In: BITSKEY István, GÖRÖMBEI András (szerk.): *Eszmék, művek hagyományok.* Debrecen, Csokonai Könyvtár, 1996.
- BOTTA István: *Luther Antikrisztus-fogalmának hatása a magyar reformátorok társadalomszemléletére.* In: FABINYI Tibor (szerk.): *Tanulmányok a lutheri reformáció történetéből.* Budapest 1984.
- BÓKA Éva: *Európa és az Oszmán Birodalom a XVI-XVII. században.* Budapest, L'Harmattan, 2004.
- DOBROVITS Mihály, ÓZE Sándor.: *A Korán-cáfolat műfaja a közép-európai reformáció és a katolikus reform eszmei fegyvertárában.* In: *Egyháztörténeti Szemle.* 2009. 10. évf. 12. sz.
- DÖMÖTÖR Ákos: *A magyar protestáns exemplumok katalógusa.* Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet, 1992.
- EHMANN Johannes: *Luther, Türken und Islam.* Gütersloch, Güterslocher Verlagshaus, 2008.
- FODOR Pál: *Az apokaliptikus hagyomány és az „aranyalma” legendája. A török a 15–16. századi magyar közvéleményben.* In: *Történelmi Szemle* 39. évf. 1. sz. 1997.
- FÖLDVÁRY Antal: *A magyar református egyház és a török uralom,* Budapest 1940.
- FUCHS Franz (szerk.) *Osmanische Expansion und europäischer Humanismus.* Wiesbaden, Duncker und Humblot, 2005.

- GALAVICS Géza: *Kössünk kardot az pogány ellen*. Budapest, Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, 1986.
- GÖLLNER, Carl: *Turcia. Bd. III: Die „Türkenfrage“ in der öffentlichen Meinung des 16. Jahrhunderts*. Berlin–Bukarest, 1978.
- GUTHMÜLLER Bodo- HLAMM K Wilhelm (szerk.) *Europa und die Türken in der Renaissance*. Tübingen, 2000.
- HAGEMANN Ludwig: *Christentum contra Islam*. Darmstadt, Primus, 1999.
- HARGITTAY Emil: *Filológia, eszmetörténet és retorika Pázmány Péter életművében*. Budapest, Universitas Kiadó, 2009.
- HAUG-MORITZ Gabriele- PELIZAEUS Ludolf (szerk.): *Repräsentationen der Islamischen Welt im Europa der Frühen Neuzeit*. Graz/Mainz, Aschendorff Verlag, 2009.
- HOPP Lajos: *Az „antemurale és Conformitas” humanista eszméje a magyar–lengyel hagyományban*. Budapest, 1992.
- HORVÁTH János: *A reformáció jegyében. (A mohács utáni félszázad története)*. Budapest, 1957.
- HORVÁTH Magda: *A török a német közvéleményben*. Budapest, 1937.
- HOUSLEY Norman: *Religious Warfare in Europe 1400-1536*. Oxford, Oxford University Press, 2002.
- IMRE Mihály: *„Magyarország panasza”. A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában*. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1995.
- JABLONKAY Gábor: *Az iskoladrámák a jezsuiták iskoláiban*. Kalocsa, Árpád Nyomda. 1927.
- MATSCHKE Klaus-Peter: *Das Kreutz und der Halbmond: Die Geschichte der Türkenkriege*. Düsseldorf, Artemis und Winkler Verlag, 2004.
- PÉTER Katalin: *Az utolsó idők hangulata a 16. századi Magyarországon*. In: *Történelmi Szemle* 47. évf. 2005.3–4. sz.

- RICHARDSEN-FRIEDRICH Ingvild: *Antichrist-Polemik in der zeit der Reformation und der Glaubenskämpfe bis Anfang des 17. Jahrhunderts*. Frankfurt am Main, 2003.
- STAUD Géza: *A magyarországi jezsuita iskolai színjátékok forrásai 1561-1773*. vol. 2.; vol. 4. Budapest, MTA Könyvtára, 1986.
- TAKÁCS József: *A jezsuita iskoladráma (1581-1773)*. Budapest 1937.
- TERBE Lajos: Egy európai szállóige életrajza. (Magyarország a kereszténység védőbástyája.) In: Egyetemes Philológiai Közlöny 1936.
- TESZELSZKY Kees: Bocskai István követének iratai az európai politika tükrében. In: G. Etényi Nóra, Horn Ildikó (szerk.): *Színlelés és rejtőzködés. A kora újkori magyar politika szerepjátékai*. Budapest, L'Harmattan kiadó, 2010.
- TÜSKÉS Gábor: *A XVII. századi elbeszélő egyházi irodalom európai kapcsolatai*. Budapest 1997.
- ŐZE Sándor: „Bűneiért bünteti Isten a magyar népet”. *Egy bibliai párhuzam vizsgálata a 16. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján*. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, 1991.
- ŐZE Sándor: *A határ és a határtalan. Identitáselemek vizsgálata a 16. századi magyar ütközőzóna népességénél*. Budapest, Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 2006.
- ŐZE Sándor: *Apokaliptikus időszemlélet a korai reformáció Magyarországon (1526-1566)*. Piliscsaba 2011.
- VARSÁNYI Orsolya: Pázmány Péter: A Mohamet vallása hamisságáról című művének forrásai és citátum használata. In: Hargittay Emil (szerk.): *Textológia és forráskritika. Pázmány-kutatások 2006-ban*. Piliscsaba, 2006.
- WACZULIK Margit: *A török korszak kezdetének nyugati történetirodalma a 16. században*. Budapest 1937.
- WINKELBAUER Thomas: *Österreichische Geschichte: 1522-1699*. Wien 2003.
- ZOVÁNYI Jenő (szerk.): *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. Budapest, Egyetemi Nyomda, 1977.

FÜGGELÉK

1. ábra: A zwickauai epitáfiumkép (Zwickau, Marienkirche, 1574) részlete. (fotó: Szuromi Kristóf)

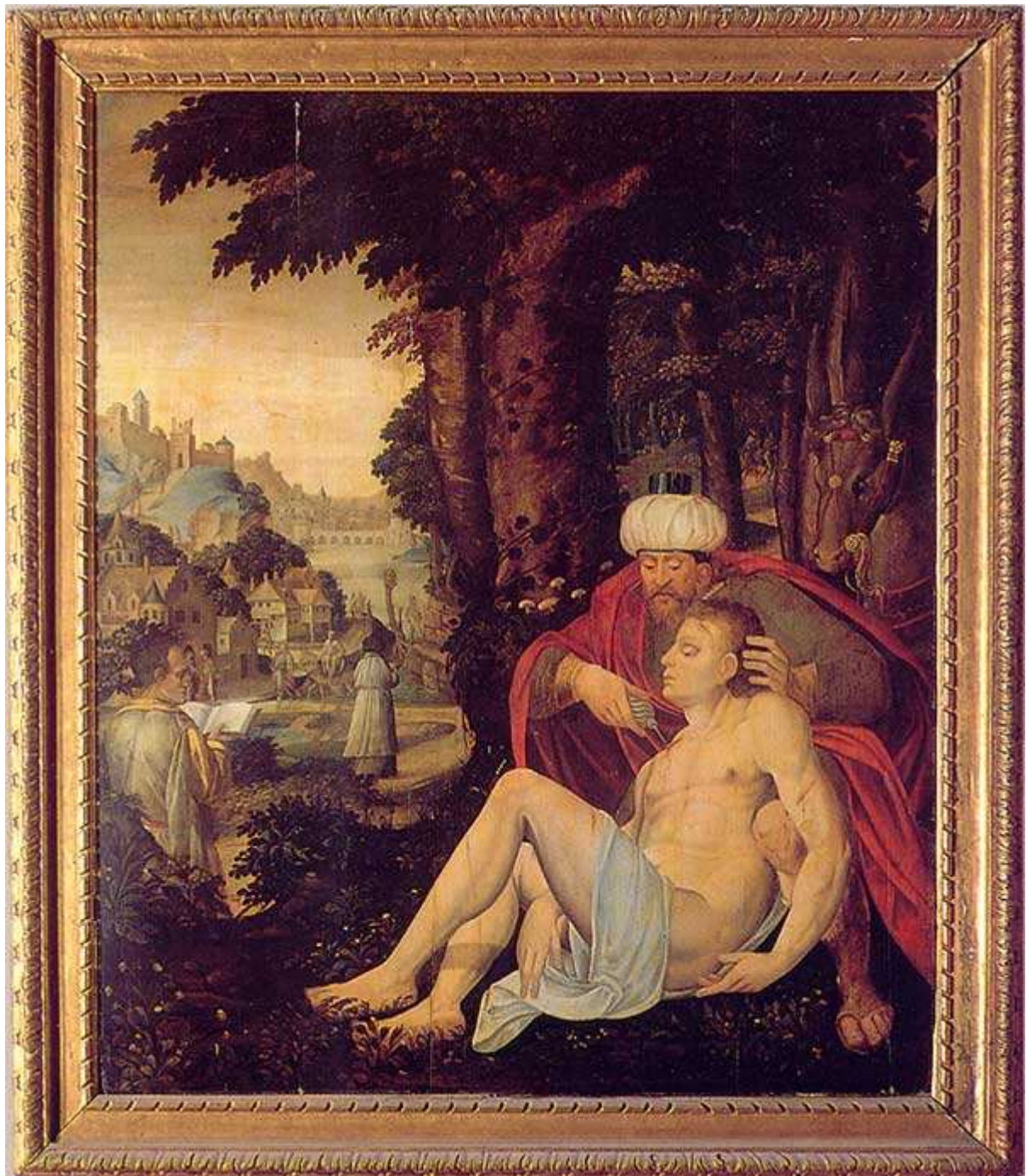
2. ábra: A zwickauai epitáfiumkép (Zwickau, Marienkirche, 1574) (fotó: Dr. Michael Kühn)

3. ábra: A zwickau i epitáfium felirata (Zwickau, Marienkirche, 1574) (fotó: Dr. Michael Kühn)

4. ábra: A zwickau i epitáfiumkép közepén található felirat. (Zwickau, Marienkirche, 1574) (Fotó: Dr. Michael Kühn)

5. ábra: Az irgalmas szamaritánus. Evangelische Stadtkirche St. Wenzel, Naumburg (16. század), fotó: http://www.idsg-bielefeld.de/index.php?article_id=9 (letöltés ideje: 2012. október 15.)

6. ábra: A zschopau-i irgalmas szamaritánus-ábrázolás. Zschopau, St. Martinskirche, 1604.

(Fotó: a kép korábbi internetes lelőhelye megszűnt, de egy másik oldalon ugyancsak szó esik róla. Forrás: <http://de.groups.yahoo.com/group/predigtvorbereitung/message/157>).

7. ábra: Lanceloot Blondeel: Az irgalmas szamaritánus. 16. század. Fotó: <http://www.my-art-prints.co.uk/UK/fine-art-prints/Lanceloot-Blondeel/The-merciful-Samariter-5892000.html>.
(letöltés ideje: 2012. október 15.)

8. ábra: Az irgalmas szamaritánus az Amman-Bibliában. (Jost Amman, 1564). Fotó:
<http://www.llb-detmold.de/wir-ueber-uns/aus-unserer-arbeit/ausstellungen/ausstellung-2003-1/juni.html>. (letöltés ideje: 2012. október 15.)